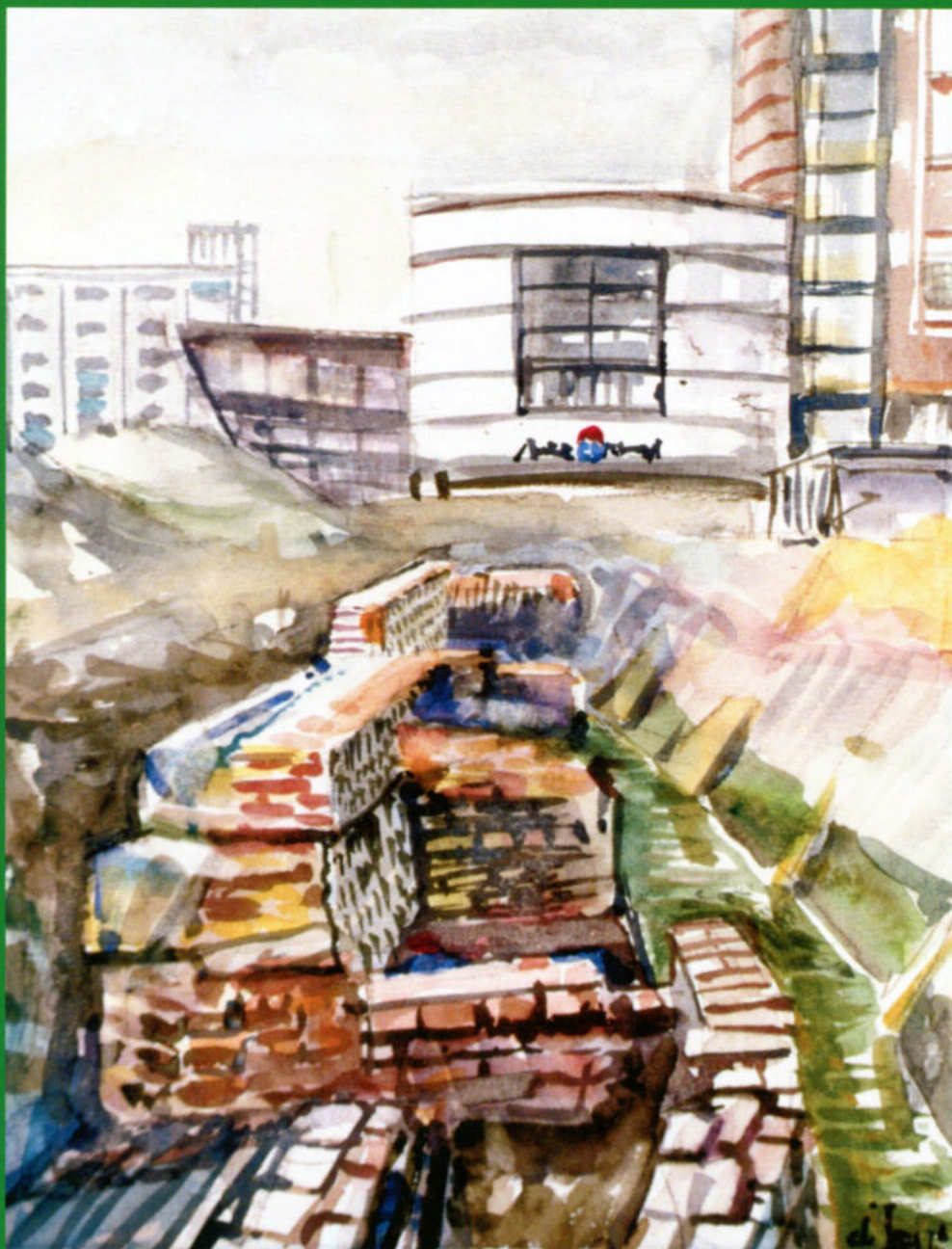

Van der stede muere

Jaarboek 2000

**Vereniging Oud-Dordrecht
Dordrecht**

VAN DER STEDE MUERE

*Beschrijving van de stadsmuur
van Dordrecht*

Johan Hendriks & Jan Koonings

Vereniging Oud-Dordrecht
Dordrecht

Afbeelding omslag:

Opgraving stadsmuur Spuiboulevard, Dordrecht met op de voorgrond de fundering van de Beulstoren. Aquarel 1998, vervaardigd door René de Jong. Formaat: 39,5 x 29,5 cm. Coll. SAD nr. 552/230.136.

ISBN 90-805497-2-X / NUGI 641 / CIP

Uitgeverij: Oud-Dordrecht, Dordrecht

Typografie: Grafische Vormgeving Kanthers, Sliedrecht

Druk: Ridderprint, Ridderkerk

Brochage: Binderij Van Strien, Dordrecht

© J. Hendriks en J. Koonings, Dordrecht 2001

Niets uit deze publicatie mag worden gereproduceerd in welke vorm ook zonder schriftelijke toestemming van de auteurs.

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the authors.

Inhoud

Jaarboek 2000	4
Voorwoord, door Charles Jeurgens, gemeentearchivaris van Dordrecht	5
Inleiding	6
Gebruikte afkortingen	7
1 Het begrip «stad»	9
1.1 De stad als een historisch-juridisch begrip	9
1.2 De stad als een optelsom van stedelijke elementen	9
1.3 De stad als gedragsgemeenschap	10
1.4 De stedelijke identiteit van Dordrecht	11
2 Het begrip «stadsmuur»	15
2.1 De stadsmuur als defensief element	15
2.2 De stadsmuur als statussymbool	16
2.3 De stadsmuur van Dordrecht: waarom, waar en wanneer?	17
3 Bronnen	19
3.1 Archeologische bronnen	19
3.2 Archivalische bronnen	19
3.3 Cartografische bronnen	20
3.4 Iconografische bronnen	21
3.5 Fotografische bronnen	22
3.6 Literatuur	22
3.7 Mondelinge overlevering of ‘oral history’	23
4 De stadsmuur van Dordrecht	25
Sector 1: Van de (Oude) Vuilpoort tot de Spuipoort	25
Sector 2: Van de Nieuwe Vuilpoort tot de Lotkenstoren	41
Sector 3: Van de Spuipoort tot de Vriesepoort	45
Sector 4: Van de Vriesepoort tot de Sint-Jorispoort	53
Sector 5: Van de Sint-Jorispoort tot de Groothoofdspoort	60
Sector 6: Van de Melistoren tot de Hanneken van Dordtoren	70
Sector 7: Van de Groothoofdspoort tot de Zagerspoort	79
Sector 8: Van de Zagerspoort tot de (Oude) Vuilpoort	85
Sector 9: Van het Damiatebolwerk tot de Blauwpoort	89
Sector 10: Van de Zagerspoort tot de Annapoort	94
5 Ouderdom en chronologie van de Dordtse stadsmuren	97
5.1 Diverse fasen in de bouw van de Dordtse stadsmuur	97
5.2 Diverse fasen in de afbraak van de Dordtse stadsmuur	99
6 De stadsmuren in de historische ontwikkeling van Dordrecht	103
6.1 Kort voor 1300 werden de eerste stadsversterkingen gebouwd	103
6.2 Gedachten over de locatie van de eerste stadsmuur van Dordrecht	103
6.3 De klassieke stadsmuur; uitbouw van de stad in de tweede helft van de 14e eeuw	109
6.4 Reparaties en latere stadsuitbreidingen	111
7 Samenvatting en conclusies	113
Literatuur	116
Samenvattende tabel	118

Jaarboek 2000

De Vereniging Oud-Dordrecht geeft naast de gebruikelijke drie periodieken elk jaar een themanummer uit. Dit themanummer of jaarboek heeft zich de laatste jaren ontwikkeld tot een echt boek. De Vereniging is er trots op u dit belangwekkende verhaal te kunnen brengen. Het is namelijk de eerste maal dat er een volledig overzicht wordt gepresenteerd van alle torens en poorten die onze stad in de loop der eeuwen heeft gekend. Een belangrijke bijdrage aan het archeologisch onderzoek dat in dit boek wordt beschreven is tot stand gekomen dankzij de inspanningen van de regionale afdeling Lek en Merwestreek van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN). Een heugelijke bijkomstigheid is het feit, dat de AWN dit jaar haar 50-jarig bestaan viert.

De aanzet tot dit boek vormde de artikelenreeks die de heer J. Koonings publiceerde in weekblad De Stem van Dordt. In een later stadium is deze tekst door Koonings en stadsarcheoloog drs. J.P.C.A. Hendriks bewerkt.

Samen zijn zij er op voortreffelijke wijze in geslaagd een zo compleet mogelijk overzicht samen te stellen van alle Dordtse poorten en torens.

Er wordt in dit boek een aanzienlijke hoeveelheid informatie toegevoegd aan de reeds bestaande kennis over onze stad. Bovendien is er sprake van nieuwe theorieën over de ontwikkeling van Dordrecht. Opmerkelijk is ook de benadering van het door hen gehanteerde stadsbegrip. Wanneer kan een nederzetting als stad worden getypeerd? De beide auteurs hebben gebruik gemaakt van een grote verscheidenheid aan bronnen, zoals kaarten, krantenartikelen, foto's, steendrukken, etsen, tekeningen en schilderijen. Ook nieuw zijn de twee kaarten die u in dit boek aantreft.

De eerste is een overzichtskaart van de stadsmuur van Dordrecht, waarop alle poorten en torens duidelijk zijn aangegeven. De tweede is een unieke kaart van de stadsmuur, zoals deze er omstreeks 1300 waarschijnlijk heeft uitgezien. Het is voor het eerst dat er van deze primitieve stadsmuur een kaart is vervaardigd. Deze kaart geeft een mogelijk beeld van de toenmalige stad Dordrecht. Beide kaarten werden vervaardigd door mevrouw J. Prins-'t Hart en de heren Hendriks en Koonings.

Wij zijn de auteurs dank verschuldigd voor het vele werk dat zij hebben verricht. Verder willen wij hier de heer J. Alleblas van het Stadsarchief bedanken, die zijn deskundige blik heeft laten gaan over alle historische feiten. Eveneens gaat onze dank uit naar de heer A. Molendijk, die een belangrijk aantal afbeeldingen verzorgde.

Namens de redactie en het bestuur van Oud-Dordrecht.

G.C.Gast

Dordrecht, maart 2001

Voorwoord

Stadsmuren kunnen tot de belangrijkste symbolen van de laat-middeleeuwse steden worden gerekend. Ze markeerden de grenzen van de stad. Van de meeste stadsmuren is weinig meer over, maar ze spreken nog steeds tot de verbeelding. Ook Dordrecht beschikte ooit over een stadsmuur. Een muur van circa 2.750 meter lengte en 4 meter hoogte.

De geschiedenis van de Dordtse stadsmuur (na lezing van het voorliggende boek zullen we niet meer van *de* stadsmuur spreken) was slechts in flarden en brokstukken bekend. Alleen al daarom is *Van der stede muere* een waardevol document: voor het eerst verschijnt een compact overzicht van de geschiedenis van de Dordtse stadsmuur. De auteurs Hendriks (stadsarcheoloog van Dordrecht) en Koonings (Dordtkenner bij uitstek) laten in dit boekje goed tot uitdrukking komen wat de meerwaarde is van het integrale gebruik van de beschikbare informatiebronnen. De archeologen hebben zich niet beperkt tot de puur archeologische bronnen, maar evengoed gebruik gemaakt van historische kaarten, historische afbeeldingen, literatuur en zelfs foto's. Uit het overzicht komt ook duidelijk naar voren dat de geschiedenis van de stadsmuur nog vol gaten zit. Wat *Van der stede muere* echter extra waardevol maakt, is dat de auteurs goed hebben aangegeven waar de hiaten in de kennis over de stadsmuur zitten. Zodoende kan dit boekje als een belangrijke richtingwijzer en hopelijk ook als inspiratiebron gaan fungeren voor (amateur)historici die de leemten in de kennis over de Dordtse stadsmuur verder willen opvullen.

De geschiedenis van de stadsmuur is een interessante. Het symbool van de stad was, net als de stad zelf, voortdurend in beweging. Men zou bijna kunnen concluderen dat het dynamische leven van de stedeling zijn weerslag had op de geschiedenis van de stadsmuur. De stad kan gekenschetst worden als een levend organisme, voortdurend in beweging. De muur werd dan ook stukje bij beetje opgebouwd, uitgebreid, afgebroken, herbouwd, gesloopt, vervangen en uiteindelijk voor het grootste deel definitief gesloopt, omdat de stad de muur niet meer nodig had. Dat kunnen we betreuren, maar de auteurs maken duidelijk dat sloop als een bijna onverbreekelijk onderdeel van de geschiedenis van de stadsmuur beschouwd moet worden. Dat betekent overigens niet dat we niet zuinig zouden moeten zijn op de overblijfselen van de muur die nog resten. We moeten ons echter wel realiseren dat ook deze overblijfselen geen absolute waarde hebben in het licht van de geschiedenis van de stadsmuur. De monumentale Groothoofdspoor is immers in de plaats gekomen van een veel soberdere middeleeuwse voorganger.

Maar *Van der stede muere* is nog meer dan een overzicht van de feiten en hiaten die betrekking hebben op de geschiedenis van de Dordtse stadsmuur. Het biedt ook een nieuwe theorie over de precieze loop van de eerste stadsmuur. Op basis van ogenschijnlijk terloopse opmerkingen over de ligging van de muur in de gebruikte bronnen komen de auteurs tot een interessante theorie over het tracé van de 'primitieve' stadsmuur. En omdat de auteurs in hun overzicht zo helder hebben aangegeven waar de hiaten in de kennis van de stadsmuur zitten, vormt het voorliggende boekje een prima opstap voor nieuwe onderzoekers om de theorie op basis van nader onderzoek te toetsen. Eén ding is zeker: de geschiedenis van de muur is voorlopig nog niet afgebouwd. Ik hoop echter van harte dat met de uitgave *Van der stede muere* het onderzoek naar de stadsmuur een nieuwe impuls krijgt. De auteurs laten zien dat het meer dan de moeite waard is.

Charles Jeurgens
Gemeentearchivaris van Dordrecht

Inleiding

Waarom, zo vroegen wij ons af, is er eigenlijk nog nooit een studie verschenen over de stadsmuur van Dordrecht? De oudste stad van het huidige Holland bezat in de 16e eeuw een opmerkelijke stadsmuur, die door kaarttekenaars en graveurs als Jacob van Deventer, Anthonis van de Wijngaerde, Ludovico Guicciardini, Pieter Bast, Georg Braun en Frans Hogenberg uitmuntend in beeld is gebracht. Deze tekenaars kenden uitsluitend de situatie in hun tijd (of kort daarvoor) en geven dus zeker niet dé stadsmuur van Dordrecht weer. Hooguit *een* stadsmuur. Van één stadsmuur was dan ook geen sprake. Reeds voor het midden van de 15e eeuw was er veel bijgebouwd en afgebroken en dit continue proces duurde tot 1833. In dat jaar werd besloten de muren en poorten stelselmatig af te breken, zodat Dordrecht nu een springlevende oude binnenstad heeft zonder muren en poorten; op een enkele na. De 17e eeuwse Catrijnepoort staat er nog en zo ook de Groothoofdspoort en nog een restje van het rondel Engelenburg. De ontdekking van het fundament van de Beulstoren in 1998 zorgde er voor dat nu op vier plaatsen een stukje stadsmuur gezien kan worden.

Het bleek helemaal niet zo eenvoudig te zijn om aan de hand van plattegronden en diverse andere bronnen de Dordtse stadsmuur in beeld te brengen en al snel werd duidelijk waarom zich niemand aan zo'n beschrijving heeft gewaagd. Zelfs Balen maakt amper melding van de stadsmuur in zijn *Beschrijvinge der stad Dordrecht*, hoewel hij toch het nodige speurwerk heeft verricht, getuige zijn bewaard gebleven aantekeningen van de torens en poorten. Waarschijnlijk raakte hij al aan het einde van de 17e eeuw het spoor bijster. Vele anderen zouden in zijn voetsporen treden. Hoewel Van Dalen Balen verweet dat hij te weinig aandacht had voor de muur, bracht ook Van Dalen zelf er niet veel van terecht. Künzel ging wel in op het probleem van de stadsmuur, maar kwam niet verder dan de opsomming van een aantal mogelijkheden. De meest recente versie van de *Geschiedenis van Dordrecht* besteedt nauwelijks aandacht aan de stadsmuur. Toch vreemd om een geschiedenis van een stad te schrijven zonder aandacht voor een van de meest opvallende symbolen van het stad-zijn. Waarschijnlijk hebben de auteurs hun vingers niet willen branden.

Daarvoor zijn wij niet teruggeschrokken. Hoewel we geen nieuw archiefonderzoek hebben gedaan en ons gebaseerd hebben op reeds bekende feiten en gegevens, menen we een eerste overzicht over de Dordtse stadsmuur te kunnen presenteren, dat echter niet meer is dan een *status questionis*, wat we weten op dit moment. Wij kwamen tot 118 namen voor 32 identificeerbare torens en 17 poorten. Een aantal namen hebben ook wij niet kunnen thuisbrengen, zoals de Witmanstoren en de Oude Roedentoren. Er is dus nog veel speurwerk nodig. Alle keuzes en interpretaties zijn onze keuzes en interpretaties op basis van onze inzichten op dit moment. Nieuwe onderzoeken zullen uiteraard nieuwe informatie en als gevolg daarvan ook weer nieuwe gezichtspunten opleveren. Laat deze publicatie dan ook vooral een aanmoediging zijn dat werk daadwerkelijk aan te vatten. We zijn ervan overtuigd dat het de nodige vruchten zal afwerpen en uiteindelijk zal leiden tot *hét* werk over de Dordtse stadsmuur. Dat is deze studie nog niet. Het is een eerste proeve. Het beeld dat hier

van de stadsmuur van Dordrecht wordt gegeven, zal, Jan Romein indachtig, ooit weer vergruisd worden.

Natuurlijk heeft één van ons in een Dordts weekblad al het een en ander geopenbaard over de muur. Daaraan ontbrak echter nog een theoretisch kader en juist dat kader wilden wij in dit boekje aanbrengen. Zo verschoof het zwaartepunt van de ‘kleine geschiedenis’ van poorten en torens naar een meer omvattend concept, waarin vragen betreffende de ouderdom van de Dordtse stadsmuur, de ontwikkeling daarvan in de loop der tijd en vooral ook de relatie met de topografische ontwikkeling van de stad van groter belang werden. Wellicht dat het beeld met dit werk wat evenwichtiger is geworden.

Door ons af te vragen waar we het nu werkelijk over moesten gaan hebben, doken twee belangrijke concepten op die we eerst dienden te definiëren: de stadsmuur en de stad. We dienden ons bezig te houden met de vraag wat nu feitelijk een stadsmuur was. Een muur om de stad, zou je zeggen. Maar dekt dat wel de lading? Was het maar zo eenvoudig! Welke stad? Waarom moest er eigenlijk een muur om de stad? Om die vraag te kunnen beantwoorden, besloten we eerst na te gaan wat een *stad* is, want ... geen stadsmuur zonder stad! Het lijkt een filosofische vraag die, als men dieper nadenkt, vraagt naar het wezen van een simpele optelsom: stad + muur = stadsmuur. En evenals in de filosofie is deze vraag verre van eenvoudig te beantwoorden. Daarom gaan we eerst in op het wezen van de stad, vervolgens op die van de functie van de stadsmuur en tenslotte trachten we beide benaderingen los te laten op de stadsmuur van Dordrecht.

Na deze inleidende hoofdstukken, waarin we ook aandacht vragen voor de door ons gebruikte bronnen, wordt de stadsmuur voorgesteld waarbij elk stukje muur, elke toren en elke poort aan de orde komt. Achterliggende vraag is steeds tot welke ouderdom het betreffende stuk muur teruggaat. In de twee slothoofdstukken zetten we alle gegevens bij elkaar. Eerst geven we een chronologisch overzicht en vervolgens bezien we wat dat voor gevolgen heeft voor onze kennis over de topografische ontwikkeling van de stad Dordrecht.

Graag willen we iedereen danken voor hun rol in de totstandkoming van dit overzicht. Vooral Joyce Prins-'t Hart, Jan Alleblas, Pieter Breman, Ad Molendijk, Gerard Gast en Cees Esseboom zijn we veel verschuldigd. Zonder hen had dit werk er nu niet gelegen.

Gebruikte afkortingen

- ARA Algemeen Rijksarchief, Den Haag
- AWN Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland. In Dordrecht is de afdeling Lek- en Merwestreek (afd. 11) actief.
- Coll. Collectie
- DAC Dordts Archeologisch Centrum.
- DI Dordracum Illustratum
- GPV Gemeentelijke Prenten Verzameling, Dordrecht.
- ROB Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
- SAD Stadsarchief Dordrecht.

Afb. 1 Minuutkaart van Dordrecht, vervaardigd door Jacob van Deventer, 1545. Coll. ARA, Kaartenafd. DEF 1, nr. 2 v/h VTH 3274.

1 Het begrip «stad»

1.1 *De stad als een historisch-juridisch begrip*

Vroeg in de 20e eeuw waren historici van mening dat het begrip ‘middeleeuwse stad’ omschreven kon worden als een nederzetting waaraan door de landsheer allerlei voorrechten waren toegekend. Als tot die voorrechten, zoals het recht om een markt te houden, ook een eigen rechtssysteem behoorde dat men mocht handhaven door middel van een eigen militie en waarbij de rechtshandhavers (schout en schepenen) uit de eigen bevolking voortkwamen, dan werd gesproken van *stadsrechten*. Kortom, een nederzetting was pas een stad als die stadsrechten had. Tot die stadsrechten behoorde niet zelden het recht de stad van een muur te voorzien. De controverse tussen Dordrecht en Geertruidenberg is terug te voeren tot deze opvatting. Immers de stadsrechten die aan Geertruidenberg werden verleend, dateren uit 1213 en die van Dordrecht uit 1220. Zo bezien is Geertruidenberg dús de oudste stad van beide en daarmee, omdat Geertruidenberg toen tot dat gewest behoorde, tevens van Holland.

1.2 *De stad als een optelsom van stedelijke elementen*

Een opvatting zoals hierboven werd beschreven, is achterhaald en wordt niet meer gebruikt om de middeleeuwse stad te beschrijven. Iedereen kent wel voorbeelden van steden zónder middeleeuwse stadsrechten (zoals Den Haag) of dorpen mét stadsrechten (zoals Oisterwijk). De auteurs van het in 1982 verschenen boekje over het bedreigde bodemarchief in de historische steden van Nederland vonden maar liefst 51 nederzettingen mét stadsrecht zónder enig bewijs van een stedelijk karakter. Misschien is het criterium ‘stadsrechten’ wel een heel ongemakkelijk criterium? Nog los van de vraag wanneer je daadwerkelijk over stadsrechten kunt spreken. Een man die met dit probleem meer dan enig ander worstelde, was de Belgische historicus H. Pirenne (1862-1935). Hij kwam met een geheel andere opvatting van het begrip ‘middeleeuwse stad’. Voor hem waren niet de rechten, maar handelsactiviteiten de belangrijkste elementen. In een dorp werd immers niet gehandeld, maar geboerd. Anderen vonden dat voor een goed begrip uiteindelijk te mager en haalden toch weer de stadsrechten van stal, maar nu tezamen met een groot aantal andere criteria. De stad werd een optelsom van min of meer tastbare zogenaamde stedelijke elementen. Het heeft geen zin ze hier allemaal te noemen. Een vijftal criteria voldoen om aan te geven wat men bedoelde:

(1) in de stad was handelsverkeer aanwezig, waarvan de reikwijdte uitsteeg boven de eigen regio; (2) de stad was strategisch gelegen, aan waterwegen, bij bruggen, op kruispunten van landwegen, aan handelsroutes; (3) de stad diende tot verblijfplaats van een regionaal bestuur (zoals een residentie van landsheren of hun vertegenwoordigers); (4) de stad was een kerkelijk centrum; (5) de stad, vervulde een centrumfunctie en verzorgde de naaste omgeving. Men beweerde dat niet al deze elementen aanwezig behoeften te zijn, maar het ontbreken ervan was voor een stad in spe toch een dubieus teken aan de wand. Kortom, niet één element was doorslaggevend, maar een middeleeuwse stad moest kunnen bogen op tenminste een aantal van deze stedelijke functies. Het nadeel van opsommingen is dat men er makkelijk één vergeet, waarvan anderen weer zullen zeggen dat die nu juist de meest markante is.

Vele auteurs van boeken over de middeleeuwse stad beginnen met een omschrijving van datgene wat zij bedoelen. En zonder uitzondering beschrijven ze de uiterlijke verschijningsvorm van de (latere) stad. Het zijn de symptomen, niet de grondslagen, die zo worden verwoord. De reden daarvan is heel eenvoudig. Het is vrijwel onmogelijk het specifieke stedelijke karakter terug te vinden in tastbare zaken, zoals de materiële cultuur. Het probleem zit hem in het wezen van de stad: de stad is niet zomaar een tastbaar gegeven, maar een ideologisch concept, een soort van idee. Het idee begon met de uitvinding van de *polis* in klassiek Griekenland die via het Romeinse Rijk als belangrijkste geschenk vanuit de Oudheid aan de Middeleeuwse wereld werd doorgegeven.

1.3 De stad als gedragsgemeenschap

Als de stad niet een tastbaar gegeven genoemd mag worden, maar een idee, betekent dat tevens dat niet de uiterlijkheden een stad maken, maar de bewoners zelf. Zij zijn de belichaming van het idee. Dit element werd geïntroduceerd door de Duitse socioloog en historicus M. Weber (1864-1920). Hij keek naar de bewoners, hun geaardheid, hun werkzaamheden en hun opvattingen. Weber poneerde de stelling dat een stad hoofdzakelijk werd bevolkt door mensen die geen agrarische activiteiten ondernamen en die dicht bij elkaar woonden in een nederzetting van enige omvang. Het waren vooral consumenten, want voor hun eerste levensbehoeften waren ze afhankelijk van buitenaf (de boeren uit de dorpen). Datgene wat ze wel produceerden (kleding bijvoorbeeld) ging veel verder dan de lokale behoeften. De nederzetting had een centrale functie. Kortom, het was vooral het *gedrag* van de ingezetenen dat van een gemeenschap een stad maakte. Met andere woorden: de stad werd bevolkt door stedelingen!

Recent is nog maar eens betoogd dat 'de middeleeuwse stad' een zeer moeilijk te definiëren begrip is. Wij zijn van mening dat de opvatting van Weber de meeste mogelijkheden biedt om het stedelijke karakter van een gemeenschap aan te duiden. Daardoor krijgen we grip op het onderscheid tussen een stads cultuur en een landelijke cultuur. Het wij-gevoel van de stedelingen staat voorop. In deze visie is een stadsversterking niet meer dan een factor die het algemene wij-gevoel van de stedelingen mede bepaalt, zoals dat ook geldt voor de bouw van een stadhuis en andere stedelijke gebouwen, zoals enorme kerken in relatief kleine plaatsen. De middeleeuwse samenleving werd *dán* pas stad wanneer de leden van de gemeenschap tezamen een eenheid vormden, een eigen sociale identiteit kenden en dat vooral tot uitdrukking wilden brengen. Het stad-zijn bracht status met zich mee. De *gevolgen* van het aanwezig zijn van zo'n gemeenschappelijke identiteit zijn dan de kenmerken die de aanhangers van de beide vorige visies opsommen. Met andere woorden: niet het stadsrecht maakt de stad, maar de stedelijke samenleving die streeft naar vrijheidsrechten! Zo is bekend dat bij de stadsrechtverlening van zowel 's-Hertogenbosch als bij die van Oisterwijk het initiatief van de burgers zelf moet zijn uitgegaan. De discussie tussen Dordrecht en Geertruidenberg met betrekking tot de stadsrechten is daarom ook onzinnig en achterhaald. Dat flauwe gedoe moet maar eens afgelopen zijn. Laten beide steden nu eens uitzoeken wanneer ze voor het eerst een stedelijke identiteit uitstraalden!

1.4 De stedelijke identiteit van Dordrecht

De stedelijke identiteit is voor Dordrecht niet moeilijk vast te stellen. Al ruim voor het privilege van 1220 is daar sprake van. Eigenlijk is dat privilege geen echte stadsrechtverlening, want er wordt niet gesproken over het recht om een eigen bestuur te kiezen of om eigen wetten te maken en deze af te dwingen, er is geen woord over de bouw van een stadhuis en zelfs de toestemming de stad te ommuren ontbreekt hierin. Wat er wel in staat? Regels en verplichtingen van de burgers of poorters, de inwoners van de stad. De poorters mochten dus eigen zaken wettelijk regelen en daar is het privilege van 1220 het product van, niet de bron! Dordrecht was derhalve al lang stad vóór 1220. In de eerste de beste oorkonde van 1200 (februari) was al sprake van *opidani*. Met deze term werden beslist geen dorpelingen aangeduid, maar inwoners van een handelsplaats. In dezelfde oorkonde traden *scabini*, schepenen, op. Er was dus kennelijk al een eigen stadsbestuur. Later dat jaar maakte de hertog van Brabant een verdrag op met de graaf van Holland. Dit verdrag bevatte voor de graaf vernederende bepalingen, nadat deze het gewaagd had Brabantse steden aan te vallen. Eén van die bepalingen was dat Dordrecht (de beroemde zinsnede *Durtreth ex utraque parte aque* / Dordrecht aan beide zijden van het water) én de Dordtse Waard (*Durtret[s]werde*) in leen moesten worden opgedragen aan de hertog. Het grote veengebied ten oosten van Dordrecht, tussen de Merwede in het noorden, de Dubbel en de Alm in het zuiden en de Wiricxwal op de grens met Altena, stond in het jaar 1200 dus al bekend als de Waard van Dordrecht! Dat zou zeker niet het geval zijn geweest als Dordt nog maar een onbetekenende veenontginningsnederzetting zou zijn geweest. Integendeel, alles duidt erop dat Dordrecht reeds vóór 1200 een plaats van betekenis is geweest ... een handelsplaats met eigen bestuurders die het centrum vormde van een groter gebied. Dordrecht was vóór 1200 al een middeleeuwse stad!

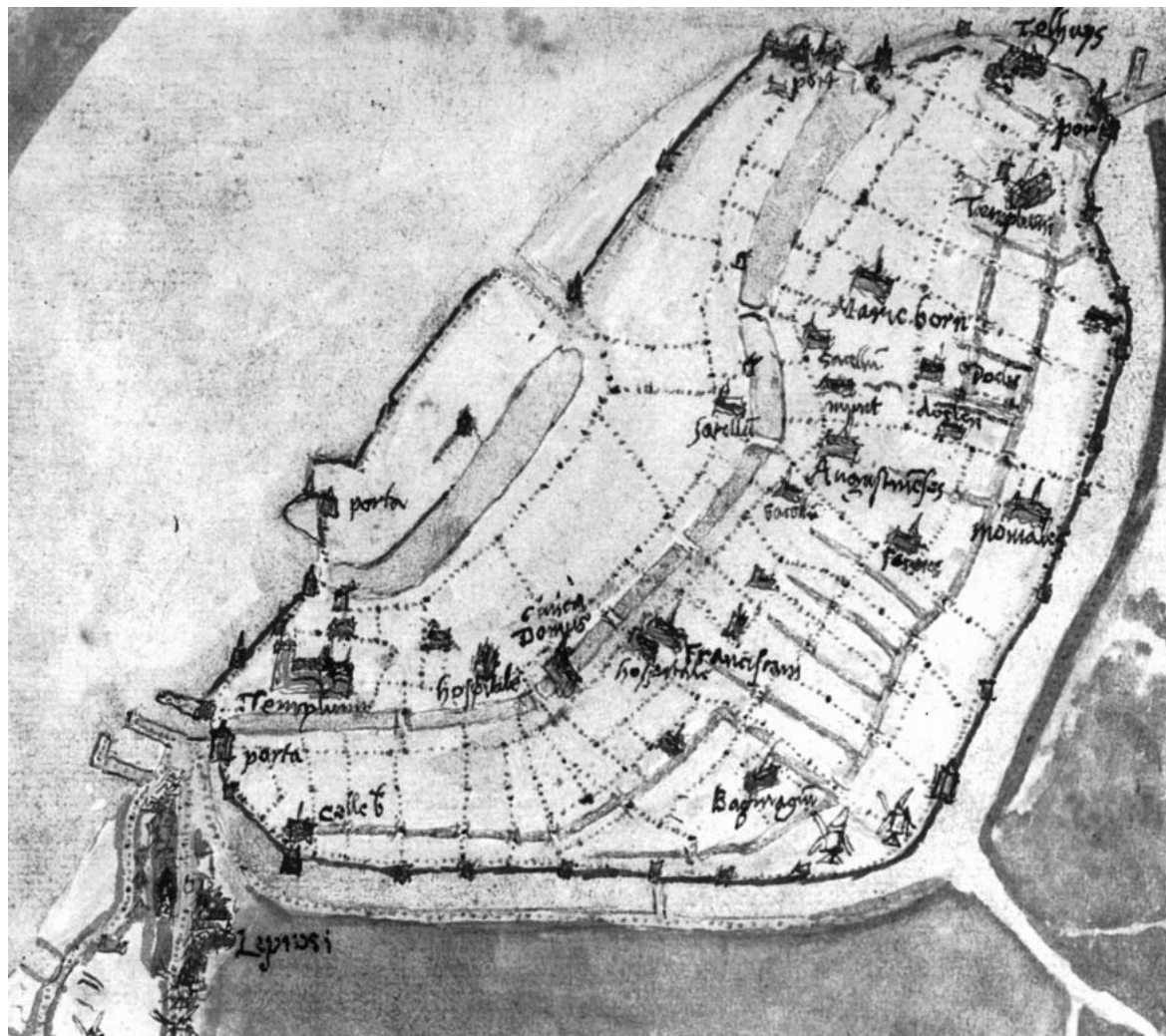
Tot wanneer het predikaat 'stad' teruggaat, is niet meer te achterhalen; evenmin of het stadsrecht van Dordrecht oorspronkelijk uit Brabant ('s-Hertogenbosch? Leuven?) kwam. De eerste betrouwbare bronnen over Dordrecht dateren uit de periode 1120-1122. Na 1122 zwegen de bronnen 78 jaar lang. In 1122 was Dordrecht nog geen stad; de 'nieuw gebouwde kapel' kon immers ook in een dorp staan. Het stadswordingsproces moet zich ergens tussen 1122 en 1200 hebben afgespeeld. Wij hebben wel een idee hieromtrent. Zolang Dordrecht nog een eenvoudige nederzetting was aan een onooglijk watertje in een te ontginnen veengebied, was er geen enkele reden om de status van dit plaatsje te verhogen. Pas na de grote overstromingen die rond 1175 hebben plaatsgehad, en die er bijvoorbeeld voor zorgden dat het gebied rond Dordrecht gescheiden werd van de westelijker gelegen Zwijndrechtse Waard, veranderde de situatie. Niet alleen was Dordrecht nu vanuit het oosten bereikbaar over de Beneden-Merwede en vanuit het noorden over de Noord, maar nu ook vanuit het zuiden over de nieuwe doorbraak (die nu Oude Maas heet), waardoor via de Dubbel de delta en het achterland van de Maas binnen bereik kwamen. Zo werd Dordrecht door natuurlijke omstandigheden omstreeks 1175 ineens een plaats aan een knooppunt van waterwegen, waarbij zowel de stroomgebieden van de Rijn (Oost-Nederland, Duitsland) als die van de Maas (Zuid-Nederland, België, Frankrijk) konden worden bereikt. Ongetwijfeld heeft de graaf van Holland, die eerst kort daarvoor

weer eigen baas was geworden in Zuid- Holland, toen reeds een Cruyffiaanse uitspraak gedaan. In plaats van te treuren om het landverlies als gevolg van de doorbraak bij Zwijndrecht, zal hij de nieuwe economische mogelijkheden hebben verwelkomd: 'Elk nadeel heb z'n voordeel!' De kleine nederzetting Dordrecht groeide met grafelijke steun in korte tijd uit tot een handelsplaats van betekenis, met alle privileges van dien.

Afb. 2 De Spuiport, gezien vanuit de stad, vóór 1870. Coll. SAD.

Het ontstaan van de stad Dordrecht in deze periode kan in verband gebracht worden met de organisatie rond de tol van Geervliet die graaf Floris III van Holland (1157-1190) in 1179 in leen had gekregen van keizer Frederik I Barbarossa. Dit hield in dat 5% van de waarde van de lading van elk passerend schip moest worden betaald als belasting aan de graaf, die zo een belangrijke inkomstenbron verkreeg. In het toenmalige rivierengebied waren er echter volop mogelijkheden om dit tolkantoor letterlijk te omzeilen. Daarom bouwde Floris III een systeem van riviertolten, met Dordrecht in het centrum daarvan, dat immers in het laatste kwart van de 12e eeuw uitstekend gelegen was om de hele rivierhandel te controleren. Ook de Toltoren in het centrum van de stad hangt met dit systeem samen en dateert dan eveneens van 1179 of iets later. Dat Dordrecht aan het begin van de 12e eeuw is ontstaan als een gedwongen rustpunt, zoals Jensma de Toltoren noemde, ligt dan ook niet erg voor de hand. Naar onze mening zal de stadswording van Dordrecht dan ook in het laatste kwart van de twaalfde eeuw hebben plaatsgevonden.

Afb. 3 Bijkaart van Dordrecht, vervaardigd door Jacob van Deventer, 1558. Coll. Bibl. Nacional Madrid, MS RES 207, nr. 16, F. 21v-22r.

2 Het begrip «stadsmuur»

2.1 De stadsmuur als defensief element

In stadsrechten werd vaak, maar niet altijd (!), vastgelegd dat de stad nu ook het recht had verkregen zich van een omwalling te voorzien en om de belangrijkste toegangen af te sluiten om zo ongewenste elementen buiten te houden. In het overzichtswerk van Janse & Van Straalen over de middeleeuwse stadswallen en stadspoorten wordt de ommuring van een stad dan ook vooral gepresenteerd als een vorm van verdediging, een militair-defensief geheel.

De gekozen voorbeelden laten echter wel een heel erg late ontwikkeling zien: Amsterdam bijvoorbeeld dat in 1481 de 13e eeuwse aarden wallen verving door een stadsmuur, in een tijd nota bene dat elders de eerste vestingwerken werden aangelegd om het steeds gevaarlijker wordende geschut op grotere afstand te houden. Voorheen beschikte de stad over grachten en wallen met houten poorten op strategische plekken. De stadsmuur van Amsterdam werd in een verbazingwekkend snel tempo opgetrokken: binnen twintig jaar stond er een soliede stadsversterking van vijfduizend meter lang en vier meter hoog. Kennelijk zonder bouwtekening. In andere steden, zoals Gouda, werden de wallen nooit vervangen door stadsmuren.

Het idee dat er altijd eerst wallen waren en pas daarna muren, wordt gelogenstraft in het geval van 's-Hertogenbosch, waar direct na de stichting van de stad door de hertog van Brabant aan het einde van de 12e eeuw werd begonnen met het bouwen van een heuse stadsmuur van tufsteen en baksteen. Deze omvatte slechts een klein gebied dat werd gevormd door de markt en de er omheen liggende huizen. Oorlogshandelingen, brandschattingen en invallen van concurrerende steden (Heusden) en machthebbers (de graaf van Holland) waren voldoende reden om de nieuwe nederzetting in het bos van de hertog van een beschermende stadsmuur te voorzien. De muur behoort tot de oudste stadsversterkingen van ons land en dateert uit het eerste kwart van de 13e eeuw. Ruim een eeuw later werd deze 'primitieve' stadsmuur vervangen door een nieuwe, die een groter gebied omsloot.

De eerste stadsmuur van Maastricht dateert van 1229. Er is nog veel van over, zoals het Kort en Lang Grachtje en de fabuleuze Helpoort. Bijzonder is dat Maastricht deze versterkingen bouwde zonder dat er een soort van stadsrecht aan ten grondslag lag. Zijn er dus in de 13e eeuw al steden met een stadsmuur, vooral in het midden van de 14e eeuw werden op grote schaal stadsmuren opgetrokken.

Lange tijd hebben onderzoekers in het middeleeuwse gebruik van het klassieke woord 'oppidum' een aanwijzing gezien voor een met stadswallen of -muren versterkte stad. Oorspronkelijk was een *oppidum* een stedelijk centrum bij de Kelten in Midden-Europa, met name in de tweede en eerste eeuw voor Christus. Dat zulke *oppida* versterkt waren met moeilijk in te nemen omwallingen in de *muris gallicis*-techniek, is uitgebreid te lezen in de rapporten over de Gallische oorlogen die Julius Caesar in de jaren vijftig voor Christus naar de Senaat in Rome zond. In de Romeinse tijd verloren de oppida hun betekenis. Hun functie werd vanaf de tijd van keizer Augustus overgenomen door de nieuwe steden, waar oud-militairen de boventoon voerden (*colonia*) of waar regionale handels- of marktfuncties aan verbonden waren (*municipia*). Vele Romeinse steden hadden niet eens een bijzon-

Afb. 4 Dordrecht in vogelvlucht, getekend door Anthonis van de Wijngaerde, omstreeks 1555. Coll. Ashmolean Museum, Oxford.

dere status en bleven *vici*, nederzettingen zonder bijzondere voorrechten. De term ‘oppidum’ verdween en keerde pas weer na het jaar 1000 terug. Het probleem is dat lange tijd niet geweten is wat de middeleeuwse schrijvers met deze term bedoelden. Inmiddels zijn we er echter van overtuigd dat het *niet* om een aanduiding van met wallen en grachten versterkte steden ging, maar om plaatsen met een bijzondere bevolking die door een hoger gezag werd beschermd: de handelaren en kooplieden waren de eersten die een nederzetting een bovenlokale betekenis gaven. Bovendien zorgden zij ervoor dat er handelsstromen vanuit het platteland in de richting van de handelsplaatsen ontstonden. Zij moesten immers eten. In hun voetspoor kwamen handwerkers en ambachtslieden naar de handelsnederzetting. Zo ontstond er een kern vol consumenten, die gevoed moesten worden door de producenten van het platteland. Met de term *op(p)idum* wordt in de Middeleeuwen zo’n door een graaf of hertog ondersteunde handelsnederzetting aangeduid. Let wel: er zijn op dat moment nog geen bijzondere voorrechten aan zo’n plaats toegekend. Met andere woorden: de middeleeuwse oppida zijn de voorlopers van de middeleeuwse steden. In elk geval spelen stadsversterkingen hier geen enkele rol.

2.2 De stadsmuur als statussymbool

In de steden uit de Romeinse tijd markeerden poorten het begin van de stad. Zij vormden de materialisering van het *pomerium*, de magische grens van de stad. In *Augusta Treverorum* (Trier) kwamen oorspronkelijk alleen poorten voor, geen muren. Ook later behield de poort deze magische functie. Tegelijkertijd diende de architectuur van de poort op een bijzondere wijze de demonstratie van de macht van het Romeinse imperium. Daardoor werden bouwwerken in echt imperiale dimensies gebouwd. De Porta Nigra in Trier is daar een goed voorbeeld van. Pas later werd een stad als Trier door een, ruim 6400 m lange, stadsmuur omgeven.

Het is aldus, denken wij, niet juist om bij het begrip «stadsmuur» uitsluitend het verdedigende aspect naar voren te halen, of om dit zelfs maar te beklemtonen. Helaas gebeurt dat nogal eens, ook in de recente literatuur. Wij sluiten niet uit dat defensie mede een rol gespeeld kan hebben bij het opwerpen van muren, maar

denken toch dat de oorzaak elders te vinden is: de stedelijke bevolking accentueerde het anders-zijn dan het platteland door het oprichten van statussymbolen. Tot deze statussymbolen behoren naast grote kerken en imposante raadhuisen ook de stadsmuren. Het streven naar stadsrechten is vooral ook symbolisch van aard. Datzelfde geldt voor de stadsmuren: niet de stadsmuur maakte een stad tot stad, maar de stad bouwde zelf haar muren om haar anders-zijn duidelijk te accentueren! Een zichzelf respecterende stad bouwde wallen en muren en, vaak zeer fraaie, poorten. Hiermede werd tevens de *stadsvrijheid* aangeduid, de begrenzing tot waar het recht van de stad gold en niet dat van de landsheer. Hoewel het idee van het *pomerium* het vertrek van de Romeinen, de Volksverhuizingstijd en de Germaanse cultuur van de vroege Middeleeuwen niet zal hebben overleefd, zien we in het begrip *stadsvrijheid* de middeleeuwse variant daarvan. Het gezag van de stedelijke bestuurders gold tot de grens van die stadsvrijheid. Die grens kon uiteraard niet gelegd worden op terreinen waar anderen hun rechten lieten gelden. Op of nabij deze grens werden de poorten en muren gebouwd.

Het bouwen van een stadsmuur, met poorten en torens, was een lastig karwei, waar hoge kosten aan verbonden waren. Miljoenen bakstenen moesten worden vervaardigd in de steenfabrieken en honderden metselaars zullen zich met de bouw van een muur hebben beziggehouden. De muur werd gebouwd in opdracht van en betaald door de stad. Op deze wijze kon zo'n stad zich profileren. Indrukwekkende poorten hadden behalve een functie als statussymbool evenzeer een defensieve functie. Toch hadden niet alle steden een wal of muur. Eindhoven bijvoorbeeld kende geen wallen, alleen grachten, Oisterwijk geen wallen én geen grachten. Waarschijnlijk ontbrak het daar in de Middeleeuwen aan geld of, waarschijnlijker, aan het stedelijke wij-gevoel.

2.3 De stadsmuur van Dordrecht: waarom, waar en wanneer?

De voorgaande begripsuitleg vonden we nodig om het probleem van de Dordtse stadsmuur van een kader te kunnen voorzien. Want is het niet vreemd dat men denkt dat de Dordtse stadsmuur uit de 14e eeuw dateert, terwijl het stedelijke wij-gevoel toch al zeker uit de laatste decennia van de 12e eeuw stamt? Bovendien ... kunnen we wel spreken over dé stadsmuur van Dordrecht? Zijn er niet meerdere muren geweest, zelfs vóór de aanleg van het Nieuwe Werk in de 15e eeuw? En zo ja, waar bevonden die zich dan? Was het nodig het centrum van de stad van een ommuring te voorzien, zoals dat in het bijna gelijktijdige 's-Hertogenbosch het geval was? Wat werd er dan ommuurd? Een écht marktplein heeft Dordrecht nooit gekend. Dordrecht is van oorsprong een stad zonder pleinen. De stadsmuur van Dordrecht, die vanaf het einde van de Middeleeuwen de trots van de stad was, is allesbehalve een simpel onderwerp. Bij de voorbereiding van dit werkstuk kwamen wij tot de ontdekking dat we veel meer niet weten dan wel. We zagen hierboven dat de stad haar anderszijn accentueert door onder andere het oprichten van stadsmuren. De vraag doet zich dus voor: *waarom* bouwden de Dordtenaren (uiteindelijk) hun eerste stadsmuur? En vooral ook *waar* en *wanneer*? Tenslotte vragen we ons af *hoe* de stadsmuur er uit zag.

Afb. 5 Plattegrond van Dordrecht, door Ludovico Guicciardini, 1567. Het noorden bevindt zich aan de onderzijde van de kaart. Coll. SAD, DI 147.

3 Bronnen

Hoewel de stadsmuur van Dordrecht nog nauwelijks is beschreven, is er wel degelijk een grote hoeveelheid aan bronnen aanwezig op het Stadsarchief die een indruk geven. Hieronder wordt kort ingegaan op archeologische, archivalische, cartografische, iconografische en fotografische bronnen, op literatuur en op mondelinge overlevering. De opsomming is niet uitputtend. Het zijn bronnen die wij hebben benut. Degenen die het Stadsarchief bezoeken, zullen ongetwijfeld nog veel meer materiaal kunnen vinden.

3.1 *Archeologische bronnen*

De beste informatiebron over de oudste stadsmuur is de archeologie, zij het dat tot op heden de stadsmuur nog maar zeer ten dele is opgegraven en zeker niet in alle gevallen tot en met de funderingen, die soms wel tot acht meter diep onder het maaiveld te vinden zijn. Er zijn onderzoeken uitgevoerd naar de Pellentoren in de Torenstraat (1955), de stadsmuur bij de Boogjes en de zich aldaar bevindende Pelsertoren (1969) en de losstaande Watersteinstoren onder de huidige Vismarkt (1971). In 1978 voerde de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek uit Amersfoort (ROB) een klein onderzoek uit naar de stadsmuur aan de Palingstraat en in hetzelfde jaar ook naar de stadsmuren bij het Slikveld en de Lotkenstoren. In 1987 en 1989 heeft de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afdeling Lek- en Merwestreek (AWN, afd. 11) een onderzoek uitgevoerd naar de stadsmuur aan de Vest, maar kon helaas niet diep genoeg komen om veel relevante gegevens op te leveren. Bijzonder is het onderzoek in 1989 ter plaatse van de huidige Drievriendenhof geweest, omdat het doel van de opgraving was na te gaan of de Lindengracht ooit als stadsgracht gefunctioneerd kon hebben. Daar kon geen enkele aanwijzing voor worden gevonden. Waarschijnlijk is de Lindengracht altijd een binnengracht geweest, gegraven in het laatste kwart van de 14e eeuw. In 1995 is een waarneming gedaan bij het pand Vest 76-78, waarin werd bevestigd dat het rijtje huizen tussen de School Vest en de St. Jorisbrug als muurhuizen mag worden geïnterpreteerd. In 1998 tenslotte werd een deel van de voormalige stadsmuur tussen de Johan de Wittbrug en het Achterom aan een onderzoek onderworpen. Bij dit onderzoek kwam de Beulstoren tevoorschijn. Ondanks alle graafwerkzaamheden moet duidelijk zijn dat er nog veel te weinig oudheidkundig bodemonderzoek heeft plaatsgevonden om nu al stevige conclusies te kunnen trekken. Bovendien gaan de fundamenteën van de stadsmuur vaak erg diep en zijn deze in lang niet alle gevallen onderzocht, waardoor ook over de vermeende ouderdom weinig met zekerheid is aan te duiden. Tenslotte is de stadsmuur ook vele malen gerepareerd, hersteld en verbouwd, vaak met gebruikmaking van ouder materiaal, wat het gebruik van baksteenformaten als (grof) dateringsmiddel tot een riskante aangelegenheid maakt.

3.2 *Archivalische bronnen*

De archiefbronnen bevinden zich niet onder de grond, maar in het Stadsarchief. Daar zijn o.a. de charters van 1200, 1220 en 1252 in te zien, het privilege dat graaf Floris V van Holland in 1271 aan de stad gaf om zich door middel van een gracht te

versterken (... *et defensionem ipsorum fossatum circa villam suam predictam...*), de stadsrekeningen van 1283-1287 en vanaf 1429 de thesauriersrekeningen die informatie bevatten over verbouw en afbraak van de stadsmuur. In de klepboeken, boeken waarin gemeentelijke verordeningen werden opgetekend en waarvan het oudste uit de periode 1383-1438 dateert, staan straffen opgetekend die sommige poorters kregen voor hun vergrijpen. Vaak hield de straf in dat de schuldig bevondene een bepaald deel van de stadsmuur moest (laten) bouwen. In het oudste klepboek wordt reeds melding gemaakt van steenboeten. Daarvoor was een aantal stenen nodig die, indien de gestrafte deze niet kon opbrengen, uit zijn eigen woning werden gebroken. Dat was overigens geen typisch Dordts verschijnsel. Van Zwolle is bekend dat er in de 15e eeuw jaarlijks 500.000 stenen in de stadsmuur werden verwerkt, die per jaar ongeveer honderd meter vorderde. Om aan de stenen te komen, legden de stadsbesturen ook daar boetes op in de vorm van duizenden stenen, te leveren in natura. Soortgelijke straffen kende men in Amersfoort, Kampen en Leeuwarden. In Arnhem daarentegen sloeg men in de jaren 1594-1598 koperen duiten (1/8 stuiver) voor o.a. het onderhoud van de vestingwerken.

Een bron uit onverwachte hoek is de krant. Immers veel onderzoeken naar de stadsmuur, met name archeologische onderzoeken, hebben de aandacht van verslaggevers getrokken, die vervolgens hun verhalen toevertrouwden aan het dag- of weekblad.

3.3 Cartografische bronnen

Kaarten van vóór de St. Elisabethsvloed van 1421 zijn er niet. Alle kaarten die opduiken en menen de middeleeuwse situatie weer te geven, moeten met de nodige omzichtigheid worden benaderd. Dat geldt ook voor de in dit boek gepubliceerde kaarten! Het bestuderen van oude kaarten en stadsplattegronden is een interessante aangelegenheid. Het levert soms het beeld op van een onbetrouwbare cartograaf of tekenaar, soms ook een ontwikkeling van de stadsmuur. In een enkel geval corrigeren stadsplattegronden hardnekkig bestaande opvattingen. De oudste plattegrond van Dordrecht die we kennen, is die van Jacob van Deventer. Het is een in opdracht van de stad gemaakte kaart uit 1545, die in 1674 werd gekopieerd. Het is deze kopie die vaak voor de oudste plattegrond van Dordrecht wordt aangezien. Daarnaast zijn er nog drie kaarten die in opdracht van koning Filips II van Spanje in 1558 zijn gemaakt. Deze bevinden zich nu in het Prado-museum te Madrid. We onderscheiden de minuut-, de net- en de bijkaart. Onder 'minuutkaart' verstaan we een in korte tijd schetsmatig vervaardigde kaart. Bij Van Deventer was deze kaart de basis voor zijn in het net getekende, wat uitgebreidere, kaart, de netkaart. Waar de minuut- en de netkaart vrijwel (maar niet overal) met elkaar overeenkomen, wijkt de bijkaart af, omdat daar ook namen van gebouwen op voorkomen. Tussen deze drie kaarten en de genoemde kopie bestaan soms aanmerkelijke verschillen. Het komt ons voor dat de kopieerder in 1674 niet consequent de oude kaart heeft overgetekend, anders zijn de verschillen met de welhaast identieke kaarten van 1558 niet te verklaren. De Spui-poort komt wel op de kaart van 1545/1674 voor, maar niet op de andere kaarten, waarop bovendien de weg uit de stad op een andere plaats is getekend. Andersom komen de Borsrockentoren, de toren 'aan het sluissie' en de Melistoren niet voor op de kaart van 1545/1674, maar weer

wel op die van 1558. De stadsmuur aan de Nieuwe Merwede is op de kaart van 1545/1674 een palissade, maar op de andere een echte muur met een weergang op bogen. Dit is eventueel te verklaren door een tussentijdse bouwperiode. De Klockelaerstoren en de Zagerspoort komen alleen voor op de kaart van 1545/1674 en de minuutkaart van 1558, maar niet op twee van de andere kaarten. Dat geldt ook voor het beeld van Hanneken van Dordt. Het rondeel Engelenburg is op de kaarten van 1558 een gewoon onderdeel van de stadsmuur, maar staat op de kaart van 1545/1674 buiten de stadsmuur. Helemaal bont maakt de 1545/1674-kaart het met de Blauwpoort, die hier een doorgang tussen twee torens geeft aan het water, waar de andere kaarten slechts één toren tonen (voorzien van het woord *porta* op de bijkaart), maar deze ligt niet aan het water. Wij waarschuwen dan ook voor het klakkeloos gebruiken van deze kaart om er de topografische situatie van het midden van de 16e eeuw in Dordrecht mee aan te duiden. Desondanks geven de Spaanse kaarten van Van Deventer een globale maar juiste indruk van Dordrecht omstreeks het midden van de 16e eeuw. Rond 1572 werd door een onbekende tekenaar een nieuwe kaart van Dordrecht gemaakt die door redacteur Georg Braun en graveur Frans Hogenberg werd gebruikt voor hun in 1581 verschenen derde deel van de stedenatlas *Civitates Orbis Terrarum*. Voor de bestudering van de stadsmuur hebben wij in eerste instantie de elf stadsplattegronden gebruikt die in 1990 als Kopperprenten werden gepubliceerd. Het gaat hierbij om de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Braun & Hogenberg (1572), Blaeu (1645) en de door Janssonius gemaakte kopie (1657), De Hooghe (1676), Tirion (1742) en Nunnink (1849). Daarnaast is gebruik gemaakt van de uit 1567 daterende kaart die door Ludovico Guicciardini werd gepubliceerd. Ook van groot belang is de kaart die omstreeks 1585 werd gemaakt voor de graaf van Leicester, met een deel van de Dordtse vestingwerken en de kaart van Symon Jansz. en Cornelis Jansz. Indervelde uit 1592.

Er is echter wel een probleem met deze kaarten. Ze kunnen nooit zomaar als historische bron worden gebruikt. Veel tekenaars zaten er naast, misbruikten hun fantasie of plagieerden oudere kaarten inclusief de daar aanwezige overduidelijke fouten. Zo is op de kaart die door Georg Braun en Frans Hogenberg in 1581 werd uitgegeven ter plaatse van de latere Wolwevershaven een dubbele omwalling getekend, die volgens Van Wijk nooit heeft bestaan. De kaart van Janssonius (1657) is een plagiaatversie van de kaart van Blaeu (1645), inclusief de door Blaeu opgenomen fouten, zoals een groot vierkant gebouw (Doelen) ter plaatse van het latere Statenplein.

3.4 Iconografische bronnen

Op het Stadsarchief is een enorme hoeveelheid tekeningen, prenten en schilderijen bewaard omtrent het oude Dordrecht. De meeste staan opgesomd in Dordracum Illustratum, een onmisbaar werk van mr. Simon van Gijn. De iconografische bronnen dateren alle van na 1500, maar zijn van onschatbare waarde, omdat zij als geen ander de evolutie van de stadsmuur in de nieuwe tijd laten zien. De oudste en wellicht meest waardevolle prent voor de stadsmuur van Dordrecht is de vogelvluchttekening van Anthonis van Wijngaerde van omstreeks 1555. Ook van belang zijn de werken van P. Bast (1596) en de 17e eeuwse prenten en schilderijen van Adam

Willaerts, Aelbert Cuyp, Jan van Goyen en A. Rademaker. Zij geven een goed beeld van de tijd waarin de stadsmuur in zijn meest uitgesproken vorm tot ons is gekomen. Kunstenaars uit de 18e eeuw als A. Schouman, H. de Winter, P.C. la Farge, A. van Wanum, J. Hoolaart, C.F. Bendorp en M. Schouman, droegen hun steentje bij aan het vastleggen van de topografische situatie in Dordrecht. Op tekeningen en schilderijen van 19e eeuwse kunstenaars is de afbraak van de stadsmuur te volgen. We zien dat in de werken van J. van Lexmond, J.C. Schotel en J. Schouman, J. Rutten, C.F.B. de Florimont, W. de Klerk en J.H. v.d. Heyden maar al te goed. Gelukkig houdt het aandeel iconografische bronnen niet op bij de komst van het fototoestel. Nog altijd leveren Dordtse kunstenaars werken af waarop stukken Dordrecht voorkomen. In dit geval moet vooral gewezen worden op René de Jong, die altijd aanwezig is bij de opgravingen van het Dordts Archeologisch Centrum en dus ook opgegraven delen van de stadsmuur op eigen wijze heeft vereeuwigd. De afbeelding op de voorzijde van dit jaarboek is van zijn hand en toont de opgegraven stadsmuur aan de Spuiboulevard in 1998.

Desondanks is ook hier weer een waarschuwing op zijn plaats. Tekenaars namen het niet altijd even nauw met de waarheid. Dat ligt ook voor de hand, want het was niet hun taak om de werkelijkheid af te beelden. Hoewel topografische schoonheid zeker een drijfveer zal zijn geweest, zal een opportunistisch trekje de heren tekenaars niet onbekend zijn geweest. Een voorbeeld om dit te illustreren: J. van Lexmond tekende omstreeks 1815 de binnenzijde van de Spuipoort. De poort zelf is correct weergegeven, maar het huis rechts op de tekening stond in werkelijkheid in Utrecht!

3.5 Fotografische bronnen

Een bijzonder vorm van iconografische bronnen zijn de hedendaagse foto's. Vanaf 1870 zijn foto's met Dordtse topografische onderwerpen bekend. Zo ook van de (toen) nog bestaande stadsmuren, -poorten en -torens. Foto's van opgegraven muurwerk zijn eveneens van grote documentaire waarde. Gewezen moet worden op de uitgebreide fotoverzameling die door het Dordtse Stadsarchief wordt beheerd. We wijzen op de gemeentelijke prentenverzameling, de foto's in de *Dordracum Illustratum*collectie en de fotocollectie Meijers. Tot op heden hebben we nog geen voorbeelden gevonden van gemanipuleerde foto's, zodat we er van mogen uitgaan dat de foto's van dit moment betrouwbaar zijn. Of dat in de toekomst ook nog het geval is, nu 'Photoshop'-achtige computerprogramma's het mogelijk maken zelf in een fotografische situatie in te grijpen, valt te bezien. Toch kunnen ook foto's verkeerd geïnterpreteerd worden, kan de ligging van muur, poort of toren niet altijd nauwkeurig worden vastgesteld en is zelfs de datum of jaar van opname niet altijd bekend.

3.6 Literatuur

Naast de boeken van Balen, Van Dalen en Lips over de geschiedenis van Dordrecht, waarin tussen de regels soms veel, soms weinig over de stadsmuur van Dordrecht wordt vermeld, is er bijzonder weinig literatuur over dit onderwerp voorhanden. Van Beverwijck meldt helemaal niets over de stadsmuur. A. Loosjes (1921), Janse & Van Straalen (1974) en Demoed (1988) vormen de magere oogst. Ook de auteurs

van de recentelijk verschenen *Geschiedenis van Dordrecht* hebben nauwelijks oog gehad voor dit onderwerp. Omdat zij nog meerdere items uit de weg zijn gegaan (de oorsprong en vroegste historie van de stad, de topografische ontwikkeling, ruimtelijke structuren en patronen) lenen zich deze drie delen eigenlijk niet goed om de fysieke geschiedenis van de stad te beschrijven, althans in de zin die ons in dit werk voor ogen staat. In het onvolprezen straatnamenboek van Van Baarsel komen daarentegen, vaak onbedoeld, heel wat aanwijzingen omtrent de stadsmuur en de stadspoorten voor.

3.7 Mondelinge overlevering of ‘oral history’

De stadsmuur is pas in de 20e eeuw definitief verdwenen. Al zijn er nog drie ongelijksoortige elementen van over (de Groothoofdspoort, de Catrijnepoort en het rondeel Engelenburg) en is sinds kort het fundament van de Beulstoren weer te zien. Oudere Dordtenaren herinneren zich nog een stuk stadsmuur aan de Boogjes. De muur liep er van het café van J. Korndorffer op de hoek bij de Spuibrug tot aan de Pelserstraat. Zij zullen zich dan ook nog wel de Botgenspoort herinneren: in de muur zat een deur met daarboven een sluitsteen met een jaartal. Deze deur gaf toegang tot de erachter liggende poort. Andere Dordtenaren zijn aanwezig geweest bij archeologische onderzoeken van de stadsmuren en weten daarvan weer smakelijk te verhalen. Zolang er herinneringen leven over de stadsmuur, zolang is de stadsmuur nog niet vergeten!

Afb. 6 Plattegrond van Dordrecht, gepubliceerd door Braun & Hogenberg, omstreeks 1572 vervaardigd. Het noorden ligt op deze kaart aan de onderzijde. Coll. SAD, DI 144.

4 De stadsmuur van Dordrecht

We hebben de stadsmuur van Dordrecht in tien sectoren verdeeld en voorzien van de aanduiding of de genoemde sector tot de kern (K) behoorde of tot een uitbreiding (U). De eerste sector loopt van de (Oude) Vuilpoort / Oude Stenen Toren tot de Spuiport (K). Deze sector bevat vier poorten en zes torens. De tweede sector loopt van de Nieuwe Vuilpoort tot aan de Lotkenstoren (U) en bevat uitsluitend twee poorten. De derde sector, van de Spuiport tot de Vriesepoort (K), bevat drie torens en twee poorten. De vierde sector, van de Vriesepoort tot de St. Jorispoort (K), bevat drie torens en een poort. De vijfde sector, tussen de St. Jorispoort en de Groot-hoofdspoort (K), bevat acht torens en twee poorten. De zesde sector, van de Melistorren tot de Hanneken van Dordtoren (U), bevat twee torens en drie poorten. De zevende sector, tussen de Groothoofdspoort en de Zagerspoort (K), bevat zes torens en een poort. De achtste sector loopt van de Zagerspoort tot de (Oude) Vuilpoort (K) en bevat drie torens. De negende sector loopt van het Damiatebolwerk tot de Blauwpoort (U) en bevat een toren en een poort. De tiende sector tenslotte, van Zagerspoort tot Annapoort (U), bevat uitsluitend twee poorten. Zo komen wij op een totaal van 31 torens en 18 poorten, die echter nooit allemaal tegelijk hebben bestaan. Dat maakt het interpreteren van de teksten en kaarten extra lastig. Er viel nogal eens een toren van ouderdom om, of er werd een poort afgebroken om die elders, onder een nieuwe naam, weer op te bouwen. Wij zullen dus ook niet aangeven dat Dordrecht een x-tal torens had, zoals andere auteurs doen. Het beeld veranderde met de tijd. Bovendien moeten we ons niet blind staren op de oudste stadsplattegrond van Jacob van Deventer. Zijn versie van 1545, of althans de kopie uit 1674, verschilt nogal van de versies van 1558. Ook moeten we ons realiseren dat Van Deventer alleen de toestand weergeeft omstreeks het midden van de 16e eeuw. Naar onze mening zag de stad er rond 1400 anders uit en rond 1300 ook weer anders. We doen hier geen uitspraken over de omvang van de stad rond 1200. Dat past niet in het thema van de stadsmuur.

Elk onderdeel van de stadsmuur wordt hierna aangeduid met een eigen dubbel nummer, waarvan het eerste nummer de sector aangeeft en het tweede een volgnummer is. Deze nummers zijn terug te vinden op de plattegrond in het hart van deze uitgave. De nummering begint bij de Vuilpoort ten westen van de Grote Kerk en volgt de stadsmuur tegen de wijzers van de klok in. Een dergelijke nummering maakt het eenvoudiger om bepaalde informatie op te zoeken. Ook is het gemakkelijker om te verwijzen naar een specifiek element. Per onderdeel vermelden we de naam (of meerdere namen waaronder het element bekend stond), de oudste vermelding (waarbij moet worden opgemerkt dat het object toen al een onbepaalde leeftijd had), het jaar van de afbraak, de ligging en eventuele verdere bijzonderheden.

Sector 1: Van de (Oude) Vuilpoort tot de Spuiport

We beginnen ten zuiden van de monding van de Voorstraatshaven in de Oude Maas. Oorspronkelijk werd de brug over deze haven beschermd door de Oude Stenen Toren, die zijn functie verloor na de bouw van de (Oude) Vuilpoort. Op haar beurt verloor

die weer haar functie bij de bouw van de Nieuwe Vuilpoort, wat het kruispunt bij de Leuvebrug, Voorstraat, Prinsenstraat en Suikerstraat tot een boeiende plek op de Dordtse plattegrond maakt. Of de Oude Stenen Toren en de Vuilpoort ooit één complex hebben gevormd, hebben wij niet kunnen nagaan. Wel blijkt in deze sector de combinatie van poort en toren vaak voor te komen, aangeduid met dezelfde naam (zoals het geval is bij de Botgenspoort en de Botgenstoren), maar soms ook met verschillende namen (zoals bij de Lotkenstoren en de Zwijndrechtse poort). Voor het overzicht hebben we ervoor gekozen zulke vermeldingen apart te behandelen.

Het tracé van de stadsmuur volgde de buiten- of westrand van de Suikerstraat naar de Boogjes aan de Spuihaven. Deze situatie is nog het best weergegeven op een plattegrond van Guicciardini. Daar waar de stadsmuur op de Spuihaven stootte, bevond zich een opmerkelijke toren, de Lotkenstoren, die geen onderdeel uitmaakte van de stadsmuur, maar er enkele meters buiten was geplaatst en via muurtjes met de stadsmuur was verbonden. We zullen het fenomeen van buiten de stadsmuur staande torens ook in andere sectoren zien. Tussen de (Oude) Vuilpoort en de Lotkenstoren stonden twee torens, waarvan auteurs steeds beweerden dat ze naamloos zouden zijn. De meest zuidelijke hebben we kunnen identificeren als de Meester Jan Adriaenstoren. De noordelijke blijft ook voor ons anoniem. Het is één van de twee torens in de stadsmuur waar we geen naam van hebben kunnen vinden. In dit deel van de stad is gericht archeologisch onderzoek uitgevoerd. De oudste baksteenformaten die werden aangetroffen, waren 30 x 14 x 8 cm groot. Zulke formaten zijn, zij het secundair gebruikt, ook bij de Beulstoren gevonden, maar verder nergens in de stadsmuur. In tegenstelling tot vele anderen menen wij dan ook dat het oudste deel van de stadsmuur zich in deze sector bevindt. Het laatste stukje zichtbare stadsmuur bevond zich tot 1967 in deze sector, langs de Boogjes.

4.1.1 De oude stenen toren

Naam: De Oude Stenen Toren, Steeninentoren, Melkbrugtoren.

Oudste vermelding: 1284

Bouw: Voor 1284 (1282-1284?)

Afgebroken in: 1429

Ligging: Ten zuiden van de monding van de Voorstraatshaven in de rivier, tegenover de monding van de Voorstraat in de Suikerstraat.

Historie: Op een zeer strategisch punt stond in 1284 een zware vierkante toren die bekend staat als de *torre* of stenen toren achter of tegen het kerkhof. Mogelijk is de toren ook in die tijd gebouwd, als tenminste de vermelding in de stadsrekeningen van 1284/1285 dat er *maetselers waren anden torre* op deze toren slaat. Deze vermelding kan echter ook op de nabijgelegen kerktoren slaan, hoewel de vermelding in 1293 van een *torne ... die staet ter groeter kerken wart*, anders doet vermoeden. Het is in elk geval de oudst bekende verdedigingstoren van de stad, aan het uiteinde van de Voorstraatshaven. Waarschijnlijk beschermde de toren de toegang tot de Voorstraatshaven, die volgens Renting rond 1282 werd gegraven. In de Oude Stenen Toren, die in bezit was van de graaf van Holland, werden de gevangenen van de vertegenwoordiger van de graaf (de *baljuw*) opgesloten. Volgens het handvest van de zout- en korenmaten uit 1290 werd de *steeninen thoren jehens dat kerchof* door

de graaf geschonken aan de stad. Wij denken dat deze actie samenhangt met de bouw van de oudste stadsmuur van Dordrecht. In 1323 werden er reparaties aan de toren uitgevoerd, die dan *den torn up die Melcbrigge* of *den Melcbriggetorn* heet. De Melkbrug is de latere Leuvebrug. Ruim een eeuw later, in 1429, werd de toren afgebroken. De toren komt dan ook op geen enkele stadsplattegrond voor.

4.1.2 De (Oude) Vuilpoort

Naam: Vuilpoort, Oude Vuilpoort, Voorpoort, Gevangenpoort en Gevangentoren. Omtrent de naam Vuilpoort zijn drie versies in omloop: 1) De naam is een verbastering van Vulpoort, een naam die wijst op het vullen of vollen van lakense stoffen. 2) De naam is afkomstig is van Vuyl. Dit zou een aanduiding zijn voor mensen die buiten de poort woonden (melaatsen of andere personen met huidziekten) in de omgeving van de St. Adriaanskapel. Later groeide deze omgeving uit tot een buurtschap die na 1640 binnen de stadsmuur werd getrokken. Of er menselijk uitschot bedoeld werd of mensen die er vies uitzagen, daar kunnen we slechts naar gissen. 3) Het zou ook gewoon om vuil of vuilstort kunnen gaan. In 1443 namelijk werd het de burgers van de stad verboden nog langer buiten deze poort vuil te storten.

Oudste vermelding: 1386

Bouw: Voor 1386

Afgebroken in: Vóór 1804 (toren), 1895 (restant)

Ligging: Schuin tegenover de monding van de Voorstraat aan de westzijde van de Suikerstraat. Op de plattegrond van Braun & Hogenberg (1572) wordt de poort afgebeeld als een hoge toren met een tinnenkrans en een steil schuin dak. Guic-

Afb. 7 De Gevangentoren, door H. de Winter, 1745. Coll. SAD, DI 908.

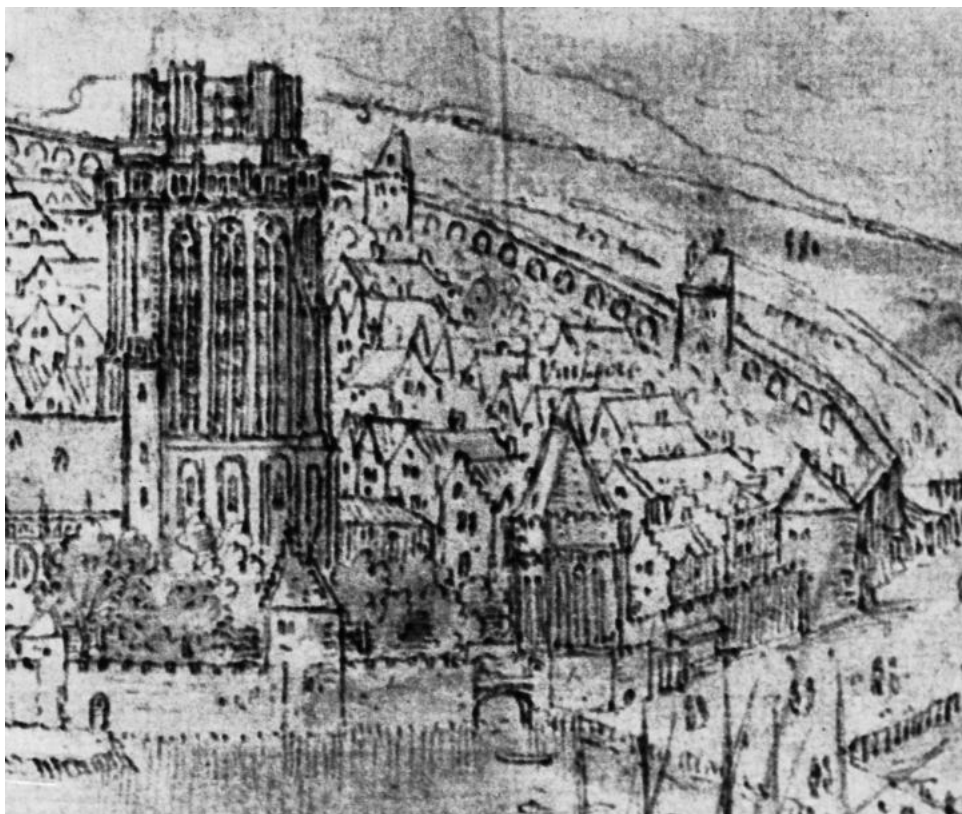
ciardini (1567) tekende een veel lagere toren op het water van de stadsgracht, aan de steiger van de latere Bomhaven. H. de Winter tekende in 1745 een vijf verdiepingen hoge rechthoekige toren, gedekt met een zadeldak, een dak met twee tegen elkaar geplaatste hellende dakvlakken. De trans was voorzien van enkele uitkragende torentjes, zogenaamde arkeltorentjes. De massieve bouw was versierd door romaanse boognissen. De (Oude) Vuilpoort komt verder o.a. voor op de kaarten van J. van Deventer (1545/1558), J. Blaeu (1645), R. de Hooghe (1676), I. Tirion (1742) en A.A. Nunnink (1849).

Historie: De oudste vermelding van de *vulepoert* (1386) is 43 jaar ouder dan de gemelde afbraak van de Oude Stenen Toren. Wellicht bevond zich naast de oude toren al een doorgang die op deze wijze werd aangeduid. Nadat de stad het recht had verkregen zelf gevangenen vast te zetten werd de poorttoren bestemd tot stadsgevangenis en na de afbraak van de Oude Stenen Toren *gevanghen toren* (1390) genoemd. Dat gaandeweg de naam veranderde, bleek in 1438 toen men schreef over de *ghevangen toern die men noemt die vulpoort*. De naam Vuilpoort werd enkele jaren eerder genoemd in combinatie met een bolwerk dat bij de poort stond: *in die vulpoert daer tholwerc stont* (1429). Op de bijkaart van Jacob van Deventer (1558) wordt deze poort aangeduid als *porta*. Na 1573, toen het buurtschap rond de Sint Adriaanskerk binnen de stadsmuur werd getrokken, verloor de poort haar functie. De oorspronkelijke nauwe poort(doorgang) zou in of kort na 1632 zijn verwijderd. Direct daarna, in 1640, toen de Spuihaven werd doorgetrokken naar het westen en de uitmonding van de stadsgracht was verlegd naar het einde van de Prinsenstraat, veranderde de bestemming van de poort definitief. De gebruikelijke benaming werd nu Oude Vuilpoort of Gevangendoort. Er werden waarschijnlijk zowel gevangenen van de baljuw bewaard, als (sporadisch) gevangenen van de stad. De poort werd later ontruimd en de inventaris verhuisde naar het stadhuis. Reeds in 1646 werd de poort verkocht, waarbij werd bepaald dat de nieuwe eigenaar de poort mocht afbreken of verbouwen, mits de poortdoorgang in gebruik kon blijven, en werd het *gevangenhuis getransporteert ende gemaect boven het Stadthuys*. De grote massieve toren, die nog steeds een middeleeuws voorkomen had met vierkante kantelen en hangtorens, werd getransformeerd tot een woning met korenzolders. Zij stak hoog boven de omgeving uit. De martelkamer bleef tot 1795 in het poortgebouw, dat aan het einde van de 17e eeuw plots de naam Voorpoort had gekregen. In het begin van de 19e eeuw is óf alleen de bovenbouw óf de gehele toren met de grond gelijk gemaakt en vervangen door een woning met een ijzerwinkel, waarbij de poortdoorgang werd herbouwd. In 1894 verdween dit complex om plaats te maken voor het verkeer, of, zoals men het toen uitdrukte ‘om de passage te verbreden’. De eigenaars schonken de vrijkomende grond aan de gemeente.

4.1.3 Stadsmuur tussen de (Oude) Vuilpoort en de noordelijke toren in de Suikerstraat

Naam: De stadsmuur tussen de Vuilpoort en de Lotkenstoren stond bekend onder de naam De Lotkens, wat waarschijnlijk betrekking heeft op de hoge bogen die de weergang hebben gedragen: *aen sheeren vesten byde lotkens* (1605).

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Afb. 8 De Lotkens tussen de (Oude) Vuilpoort en de Lotkenstoren aan de huidige Suikerstraat. Herkenbaar zijn de (Oude) Vuilpoort (4.1.2), de Toren zonder naam (4.1.4), de Mr. Jan Adriaenstoren (4.1.6) en de Lotkenstoren (4.1.8). Uitsnede uit de tekening van Anthonis van de Wijngaerde, omstreeks 1555. Coll. Ashmolean Museum, Oxford.

Bouw: Tussen 1350 en 1400 of eerder (?)

Afgebroken in: 1617

Ligging: Achter de westrand van de Suikerstraat, op de oorspronkelijke perceelscheiding met de panden aan de Prinsenstraat. Komt als zodanig voor op de kaart van Braun & Hogenberg (1572).

Historie: Dit deel van de muur, met een weergang op bogen, bevond zich tussen de Vuilpoort en de noordelijke toren in de Suikerstraat. Volgens aantekeningen van Matthijs Balen uit het derde kwart van de 17e eeuw is er sprake van *twee loetssen onder de bogen*. In de ene woonde de heer *Heynrick Lambrechtz.*, van beroep mattenvlechter van wilgetenen (*hordemaker*). In de andere woonde de weduwe van *Vas de lindrayer* (touwslager). Even verderop, nabij de Vuilpoort *aende stede vesten* was een woning die toebehoorde aan Daniel Verloy, van beroep houtkoper (*houdt-coeper*).

In 1995 werd een onderzoek ingesteld in het pand Prinsenstraat 4 / Suikerstraat 1, waarbij met name naar de gewelven in de kelder en onder het trottoir werd gekeken.

Deze gewelven, die ook in het pand Prinsenstraat 6 aanwezig waren, kunnen als ‘straatkelders’ worden beschreven, zoals dat onlangs voor de Antwerpse Suikerrui is gedaan. Tijdens ons onderzoek, waarbij nog 1,80 m dikke muren ontdekt werden, is vastgesteld dat het tracé van de stadsmuur zich bevindt op de perceelsscheidingen van de Suikerstraat en de Prinsenstraat.

4.1.4 Toren zonder naam

Naam: Onbekend, Couwenoot

Oudste vermelding: 1558 (kaart Van Deventer)

Bouw: Tussen 1350 en 1400 (?)

Afgebroken in: 1617

Ligging: In het midden van de Suikerstraat (westzijde) tussen de Molenstraat en de Voorstraat. Komt voor op de bijkaart van Van Deventer (1558). In de uitgave van de ‘Stichting tot bevordering van de uitgave van de plattegronden van Jacob van Deventer’ wordt zij ten onrechte aangeduid als de Mr. Jan Adriaenstoren.

Historie: Komt als ronde toren voor op de kaart van Braun & Hogenberg (1572), maar ontbreekt op de kaart van Guicciardini (1568) en wordt in eerste instantie genoemd *enen toern staende zuutwaert van de Gevangentoern*. In 1590 wordt de toren aangeduid met Couwenoot, kennelijk naar de toenmalige eigenaar. In de hierboven bij 1.3 gemelde aantekeningen van M. Balen is er sprake van *eenen leeghen thoren ... toebehoerende de kinderen van Cleys thomasso* (derde kwart 17e eeuw).

4.1.5 Stadsmuur tussen de naamloze toren en de Mr. Jan Adriaenstoren

Naam: De Lotkens

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: Tussen 1350 en 1400 of eerder (?)

Afgebroken in: 1617

Ligging: Aan de westzijde van de Suikerstraat, op de perceelscheiding met de Prinsenstraat.

Historie: Dit deel van de stadsmuur met een weergang op bogen bevond zich tussen de noordelijke en de zuidelijke toren in de Suikerstraat.

4.1.6 Mr. Jan Adriaenstoren

Naam: Mr. Jan Adriaenstoren of Mr. Jan Daniëlstoren.

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: Tussen 1350 en 1400 (?)

Afgebroken in: 1619

Ligging: Tegenover de uitmonding van de Molenstraat in de Suikerstraat, ter plaatse van het pand Suikerstraat 17/19. Komt op de 1558-kaarten van Van Deventer niet voor, wel in zijn versie van 1545 als ronde toren; ook op de kaart van Braun & Hogenberg (1572) komt hij voor als ronde toren. Guicciardini (1568) daarentegen heeft de toren slechts zeer schematisch aangegeven.

Historie: Afgebeeld op de vogelvluchttekening van Anthonis van Wijngaerde (ca. 1555). In de stadsrekening van 1619 is te lezen dat *Cornelis Heymansz ... den thoren*

achter 't Suykerstraetken (bewoont) en deze kennelijk voor heel weinig geld huurde van de stad. Naast deze post stond de vermelding: *'Es affgebroocken'*.

4.1.7 Stadsmuur tussen de Mr. Jan Adriaenstoren en de Lotkenstoren

Naam: De Lotkens

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: Tussen 1350 en 1400 (?) (1) en/of in 1446 (2)

Afgebroken in: 1617

Ligging: Aan de westzijde van de Suikerstraat, in de bocht tussen Molenstraat en Dolhuisstraat.

Historie: Een deel van deze stadsmuur met een weergang op bogen werd in 1978 door de ROB onderzocht, waarbij de onderzijde overigens niet werd bereikt. De één meter dikke muur was opgebouwd met bakstenen van het formaat 19/20 x 9/10 x 4,5/5 cm en dateert mogelijk uit het midden van de 15e eeuw, of is nog iets ouder. Dat dit deel van de stadsmuur langs water stond, dat in 1446 opnieuw uitgegraven werd, kunnen we concluderen uit het feit dat hier buiten de muur een scheepswrak is gevonden. Wellicht zijn gracht en muur gelijktijdig tot stand gekomen en is dit deel van de muur in 1446 opnieuw opgetrokken. Na de verlegging van de stadsgracht/Spuihaven in 1572 bleef dit water uit veiligheidsoverwegingen intact.

4.1.8 Lotkenstoren

Naam: Lotkenstoren of Lotgenstoren

Oudste vermelding: 1446

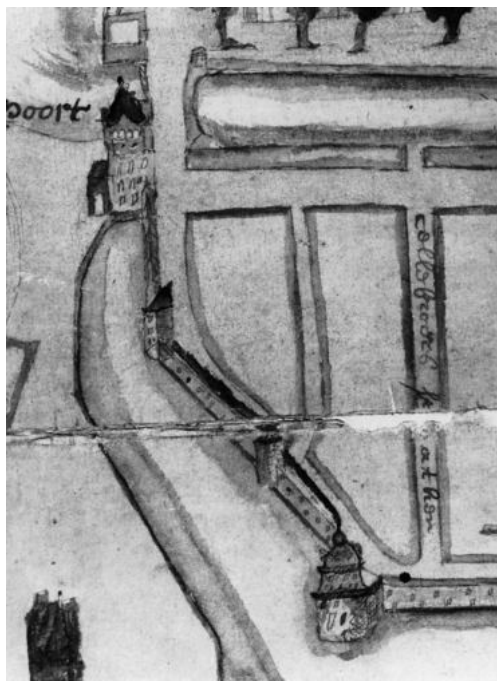
Bouw: Voor 1446

Afgebroken in: 1620 (omgebouwd tot wachthuis)

Ligging: Tegenover de Suikerstraat aan de Boogjes. Op de kaarten van Van Deventer (1545/1558) is de in het water gelegen vierkante toren met ronde opbouw via een tussenmuur verbonden met de stadsmuur; op de kaarten van Braun & Hogenberg (1572) en Blaeu (1645) aangeduid als een ronde toren waarvan het dak werd gevormd door vier in één punt samenkomende driehoekige dakschilden (tentdak), die gedeeltelijk in het water en gedeeltelijk in de Boogjes staat. Komt op de kaart die Guicciardini (1567) publiceerde alleen voor als landhoofd. Wij vragen ons af of de tekening wel voltooid werd. Komt voor op de kaart van R. de Hooghe (1676).

Historie: In 1446 wordt de toren aangeduid als *die toren daer die bossen in leggen, bij de Swindrechtsche straet* (de oude benaming van de huidige Dolhuisstraat). De toren diende kennelijk voor de opslag van munitie, want *bossen* zijn oude mortieren. De toren werd in 1617-1619 niet afgebroken, maar in 1620 omgebouwd tot een wachthuis, waarin een oude vrouw gratis woonde mits ze de toren schoon hield. In de aantekeningen van M. Balen uit het derde kwart van de 17e eeuw is sprake van *Noch eenen thoren* waar boven in woont *Lyske Staes, de bodens weduwe*, terwijl de onderverdieping leeg staat (*ende onder is leech*).

In het ROB-onderzoek van 1978 werd deze toren eveneens gedeeltelijk onderzocht. Zo kon worden vastgesteld dat de toren niet gelijktijdig gebouwd was met de stadsmuur, maar op basis van de gebruikte steenformaten (18,5 x 8 x 4 cm) uit een latere

Afb. 9

Nogmaals de Lotkens tussen de (Oude) Vuilpoort en de Lotkenstoren langs de Suikerstraat. Van boven naar beneden: de (Oude) Vuilpoort (4.1.2), de Toren zonder naam (4.1.4), de Mr. Jan Adriaenstoren (4.1.6) en de Lotkenstoren (4.1.8). Uitsnede uit de kopie van 1674 naar de tekening van Jacob van Deventer uit 1545. Coll. SAD, GPV G689.

tijd moest dateren. Wij denken dat de toren in 1446 nieuw gebouwd is. De toren, met een diameter van 14 à 15 m, was niet direct in de stadsmuur opgenomen, maar met een 7,50 m lange muur daaraan verbonden. Helaas is van deze toren de onderzijde niet gezien door de onderzoekers.

4.1.9 Zwijndrechtse poort

Naam: Zwijndrechtse poort

Oudste vermelding: 1471

Bouw: Voor 1471

Afgebroken in: Voor 1670

Ligging: Tegenover de huidige Dolhuisstraat in de Boogjes

Historie: Dat er naast de Lotkenstoren nog een poort of doorgang in de stadsmuur is geweest, is welhaast zeker, want in 1471 is sprake van de *zwijndrechtsche poorte* die volgens Van Baarsel vermoedelijk aan het einde van de Zwijndrechtsestraat (latere Dolhuisstraat) heeft gestaan en daar toegang gaf tot het Zwijndrechtse Hoofd. Wellicht vertrok hier voor circa 1630 het veer op Zwijndrecht. Of dat ook al in 1471 het geval was, is niet bekend. In elk geval was er in 1465 al wel sprake van een stadsmuur aan het einde van de Zwijndrechtsestraat: *after tzwijndrecht straetgen buyten der mueren*. Deze poort is waarschijnlijk bedoeld in de aantekeningen van Balen (ca. 1670) als hij schrijft over *het rondeel acht(er) de cellebroeders*. Kennelijk was de poort toen al verdwenen.

Bekend is dat in 1535 de stad de 'Oude Roedentoren' aan de schutters (kloveniers) ten geschenke gaf en dat de schutters de toren daarop afbraken en dat de stenen

hergebruikt werden voor de bouw van een toren bij de cellebroeders. Aangezien deze woonden in het latere Dolhuis op de hoek van de Dolhuisstraat en de Boogjes, zou de Zwijsrechtse Poort omstreeks 1535 verbouwd kunnen zijn. Maar het kan ook zijn dat een van de andere torens werd bedoeld. Een mogelijke kandidaat is de Lotkenstoren.

4.1.10 Stadsmuur tussen de Lotkenstoren en de Pelsertoren

Naam: De Boogjes, de Barakken

Oudste vermelding: 1545 (Van Deventer)

Bouw: Tussen 1350 en 1400 (?)

Afgebroken in: 1868

Ligging: De boogjes zijn heel goed te zien op de kaart van Guicciardini (1567), tussen De Boogjes en de Spuihaven. Komt als zodanig nog voor op de kaart van A.A. Nunnink (1849). Op de stadskaart van Van Deventer (1545) komt in deze muur, tegenover de Ruitenstraat (*Vlaminckxstraetken*) een poortje voor, waarvan de naam onbekend is. Misschien betreft het hier de Thomastoren met poortdoorgang (?), omdat het straatje in 1552 het *stynthomas straetgen* heette. Deze naam kwam ook nog in 1605 voor.

Historie: De stadsmuur was hier voorzien van een weergang op bogen, waar olie-kokerijen en teerstoven waren ondergebracht. In de 17e eeuw werd in die *booghkens*

Afb. 10 De bogen van de stadsmuur aan De Boogjes. Rechts de St. Adriaansbuurt langs de latere Prinsenstraat. Uitsnede uit de kaart van Ludovico Guicciardini, 1567. Coll. SAD, DI 147.

(1619) gewoond door de meer armlastige burgers van de stad. Zij waren ondergebracht in de *18 boogies genaemt de Baracke* en moesten er een bepaald bedrag aan huur voor betalen. Of dat zo terecht was, kan men zich afvragen, zeker toen in 1662 werd besloten *dat de huyskens langs de vesten en in de boogen van de wallen staende, en de stad toebehoorende, van stadswege niet meer zouden worden gerepareerd, en dat de luyden de voorste huysekens voor niet bewonende deselve oock niet zullen vermogen te doen repareeren*. Kort hierna zijn er dan ook de nodige afgebroken, maar de resterende boogjes in de muur, die destijds ook wel *lootsen* werden genoemd, bleven bewoond tot kort voor de sloop. Het gedeelte van de Vest tussen de Spui poort en de Lotkenstoren werd vanaf het midden van de 19e eeuw De Boogjes genoemd, naar deze bogen van de stadsmuur.

Het wonen onder de boogjes is niet typisch Dordts. In G.A. Brederode's *Spaensche Brabander* (1618) is te lezen dat de allerarmsten hutjes mochten bouwen *onder de booghjes* van de stadsmuur van Amsterdam. In Harderwijk was al in 1552 besloten om de lege bogen te laten bewonen door de behoeftigen van de stad, mits men het dak met pannen of tegels dekte. Tegenover deze gunst stond wel een prijs: een kan wijn van zes stuivers per jaar. Dit beeld van huizen tegen de stadsmuur, vaak aangeduid als *muurhuizen*, is een kenmerk van middeleeuwse steden. Dit was alleen mogelijk in een tijd dat de stadsmuren geen defensieve betekenis meer hadden.

4.1.11 Pelsertoren

Naam: Pelsertoren, Oude Toren

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: Tussen 1300 en 1325?

Afgebroken in: Vóór 1586

Ligging: Tegenover de monding van de Pelserstraat in De Boogjes, vanuit het hart van de straat ongeveer tien meter verder naar het oosten. Komt voor op de 1558-kaarten van Van Deventer, maar ontbreekt op de stadskaat van 1545; komt voor op de kaart van Braun & Hogenberg (1572) als D-vormige toren zonder tentdak. Komt niet voor op de kaarten van Guicciardini (1567) en J. Blaeu (1645).

Historie: Tijdens het ROB-onderzoek in 1969 werden, min of meer per ongeluk, de fundamenteën aangetroffen van de Pelsertoren. De D-vormige toren, waarvan de onderzijde zich bevond op 2,96 m – NAP, was gefundeerd op dikke liggende eikenhouten balken. Daarboven bestond het muurwerk uit twee soorten bakstenen, die kennelijk ook twee bouwfases aanduidden. De onderste bevatte rode bakstenen van 30 x 14 x 8 cm, de bovenste van 26 x 11,5 x 5 cm. De omvang van de toren mat 6,50 m buitenwerks. De toren van de oudste bouwphase moet aanleiding zijn geweest voor de naam Oude Toren, die uiteindelijk vóór 1586 werd afgebroken. Boven de torenfundering werd 16e eeuwse aardewerk aangetroffen. Vlak naast de voormalige Pelsertoren werd later een theekoepel gebouwd, die na de Tweede Wereldoorlog werd afgebroken. In de aantekeningen van Balen is omstreeks 1670 sprake van een *hangend waeckhuys, staende achter pelsschers straetke, daer nu inwoont een weduwe*.

4.1.12 Stadsmuur tussen de Pelsertoren en de Botgenspoort

Naam: De Boogjes

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: Tussen 1350 en 1400 (?)

Afgebroken in: 1969

Ligging: Tussen De Boogjes en de Spuihaven

Historie: Oorspronkelijk een stadsmuur met weergang op bogen, maar deze muur is in later tijd vervangen door een vlakke muur met verticale verstevigingen. Dit gedeelte moet omstreeks 1446 zijn hersteld, daar Lips meldde dat de stadsmuur aan De Boogjes tussen Pelsertoren en Spui-poort vernield zal zijn geweest door de St. Elisabethsvloed van 1421. In 1969 voerde de ROB een archeologisch onderzoek uit naar een gedeelte van deze stadsmuur, die toen nog voor een deel overeind stond.

4.1.13 Botgenspoort

Naam: Botgenspoort, Butkenspoort, Butkenspoort, Botjes Poortjes

Oudste vermelding: 1429

Bouw: Circa 1375 (1), 1544 (2) en 1603 (3)

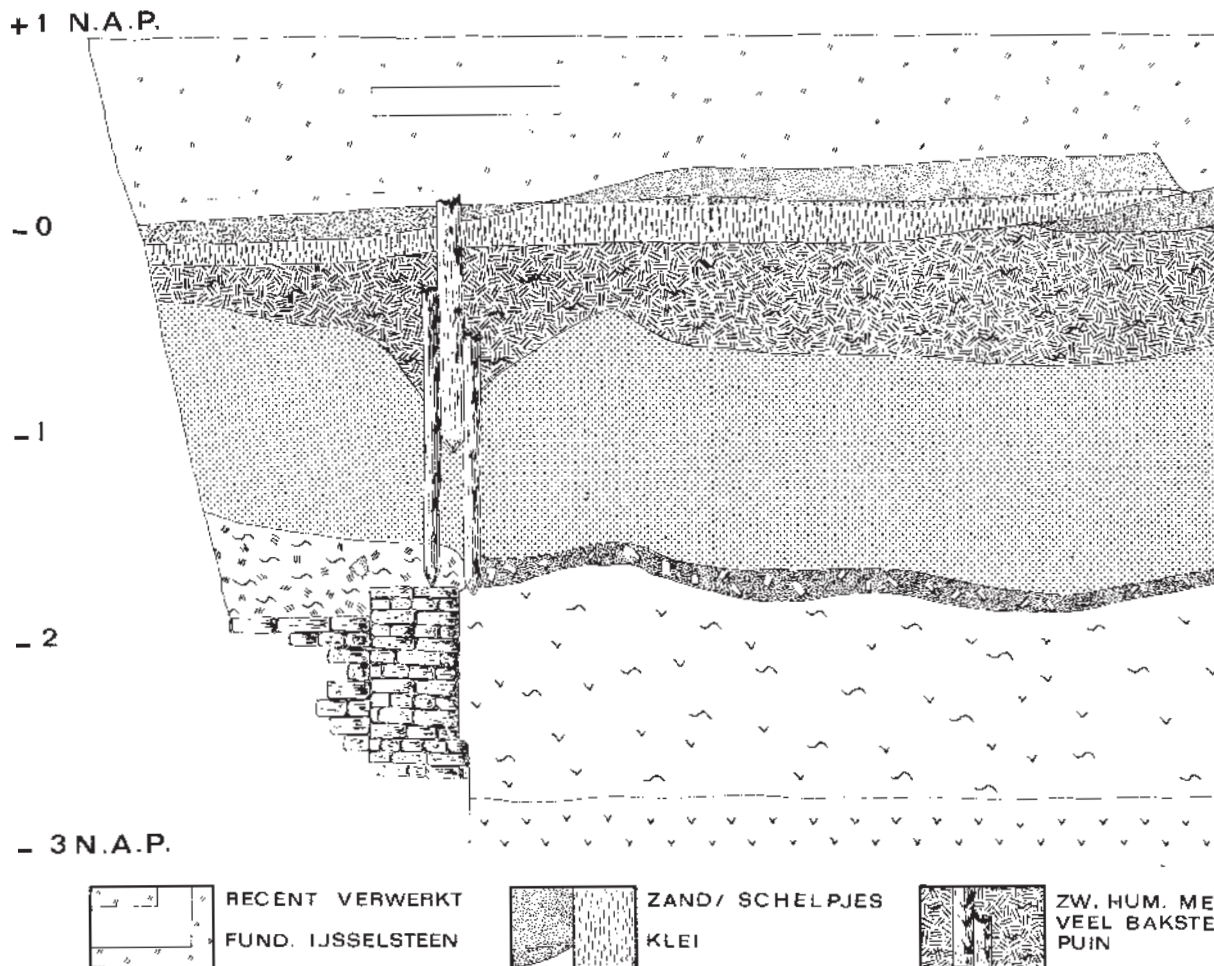
Afgebroken in: 1544 (1), 1603 (2) en 1967 (3)

Ligging: Tegenover de Botgensstraat aan De Boogjes; komt nog voor op de kaart van J.H. Tempelmans Plat (1912). Komt niet voor op de kaarten van Guicciardini

Afb. 11 Stadsmuur in De Boogjes in de jaren dertig van de 20e eeuw. Coll. Monumentenzorg Dordrecht.

OOST

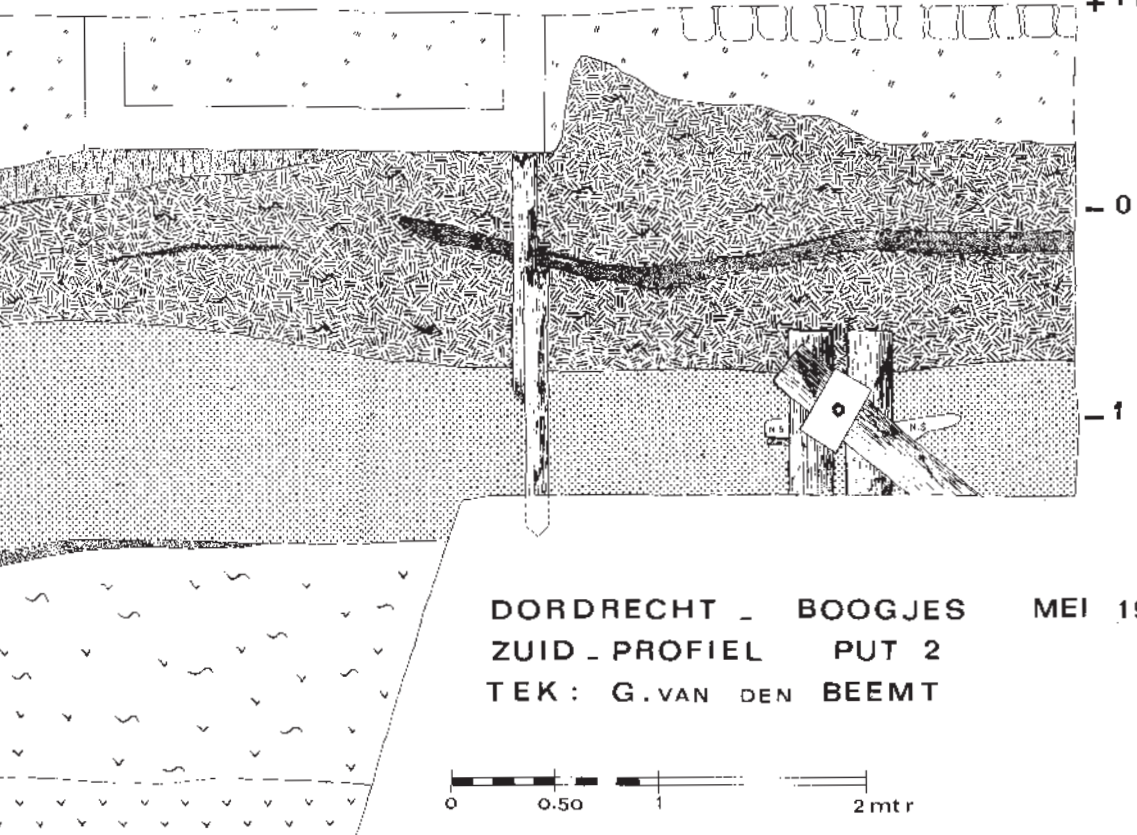
Afb. 12 Profieltekening van de opgraving aan het einde van de Pelsersstraat in mei 1969, met aanduiding van het fundament van de voormalige Pelsertoren (rechts onder). Tekening: G. v.d. Beemt, gemeente Dordrecht. Coll. DAC.

(1567), Blaeu (1645) en Tirion (1742), komt wel voor op de kaart van De Hooghe (1676).

Historie: Hoe oud de Botgenspoort is, is onbekend. Schriftelijke bronnen betreffende de poort dateren alle van na 1421. Na de inundatie van de stad als gevolg van de St. Elisabethsvloed werd de Botgenspoort een belangrijke stadspoort: *die poerte van butkens strate* (1429) of *butgens poort* (1446). De poort gaf toegang tot *thoet an buttgens straat* (1451), een hoofd of bolwerk. De Botgensstraat wordt in 1393 genoemd en zal wellicht genoemd zijn naar de in 1385 voorkomende Huge Bott. In dat geval kan de Botgenspoort niet ouder zijn dan het laatste kwart van de 14e eeuw. In 1544

WEST

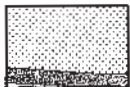
+ 1 N.A.P.

DORDRECHT - BOOGJES MEI 1969
ZUID - PROFIEL PUT 2
TEK: G. VAN DEN BEEMT

0 0.50 1 2 mtr

ET
EEN_

GR. STER. OPGEBR.
KLEI
HOUTS KOOL

AFVALPUT
MET FUNDATIE
PELSERTOREN

ZW. HUM. /
VAST VEEN

werd de poort afgebroken en vervangen door een nieuwe poort. Deze komt voor op de stadskaart van Van Deventer (1545). In 1603 werd de poort vervangen door een huis met doorgang, waarbij in 1682 nog steeds sprake is van de *Botgens poort*.

In 1969 werd ook hier door de ROB een archeologisch onderzoek ingesteld. Doordat niets van de Botgenspoort werd teruggevonden, is aannemelijk te maken dat de poort na 1544 niet veel meer was dan een opening in de stadsmuur die dichtgezet werd met een houten deur. Deze deur gaf toegang tot een overdekte aanlegsteiger, het vernieuwde Bossche Hoofd met het veer op Oudenbosch. Van dit veer zou Karel V in 1555 gebruik hebben gemaakt. In 1572 werd het veer verplaatst naar de Vuilpoort en verloor de Botgenspoort nog meer aan betekenis. Na de inpolderingen van rond 1603 was het zelfs niet meer mogelijk om over het water de Botgenspoort te

Afb. 13

De Botgenspoort tegenover de Botgenstraat, met een gevelsteen uit 1603. Foto uit de jaren dertig van de 20e eeuw. Coll. Monumentenzorg Dordrecht.

bereiken, die in dat jaar werd vervangen door een simpel deel van de stadsmuur met een poortje erin. De poort werd in 1967 gesloopt, tezamen met het restant van de stadsmuur aan beide zijden.

4.1.14 De Botgenstoren

Naam: Botgenstoren

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: 1586

Ligging: Tegenover de Botgensstraat in de Boogjes. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558) als poort en van Braun & Hogenberg (1572) als ronde toren met tentdak, komt niet voor op de kaarten van Guicciardini (1568), J. Blaeu (1645) en I. Tirion (1742).

Historie: De Botgenstoren stond naast de Botgenspoort. Wellicht is deze toren bedoeld in de omstreeks 1670 vermelde *loeffve*, waarvan Balen schrijft dat hij stond *by die botkens porte* waar het *gereetscap van de stadt in leyt*.

4.1.15 Stadsmuur tussen de Botgenstoren en de Spuiport

Naam: De Boogjes

Oudste vermelding: 1307

Bouw: Voor 1307

Afgebroken in: 1967

Afb. 14 Restant van de stadsmuur in De Boogjes, omstreeks 1967. Foto: A. Tegelaar.

Ligging: Tussen De Boogjes en de Spuihaven. Het verloop van de muur komt nog voor op de stadsplattegrond van J.H. Tempelmans Plat (1912) tussen de Kleine Spuistraat en de Pelsersstraat. Op de kaart van Nunnink (1849) liep de stadsmuur nog tot aan de Ruitenstraat. Op alle oudere kaarten komt dit stuk stadsmuur ook voor.

Historie: De muur werd tussen 1450 en 1599 geheel vernieuwd, nadat deze in 1421 vernield werd tijdens de St. Elisabethsvloed. Lips meldt dat de muur kennelijk zwaar beschadigd was, omdat erover gesproken werd het fundament af te breken en een nieuwe muur te bouwen. Het gat in de oorspronkelijke stadsmuur werd tijdelijk met houten palen (staketsels) gedicht. De muur was pas in 1599 definitief hersteld. Kennelijk was er in het derde kwart van de 17e eeuw een lijnbaan bij deze muur, want Balen meldt dat daar *een lindtbaen was toebehorende Adriaen Ockerssz.* Tot 1967 waren restanten van deze 55 cm dikke muur nog te zien. De dikte van de muur is een té schaarse aanwijzing om te geloven dat in deze muur reeds in 1307 een gat werd gemaakt voor het spuien van het water: *die spoeye die wij nu ter tijt wille hebben te leggen doir onse mueren gaende al in die havene.* Toch menen we, ook gezien de vermeldingen van de Spuipoort, dat de stadsmuur hier al in 1307 bestond. Een archeologisch onderzoek naar de muur ten westen van de Spuipoort zou in dit verband zeer wenselijk zijn. Het is tot op heden, voor zover wij weten, de oudste vermelding van de stadsmuur van Dordrecht!

4.1.16 Spuipoort

Naam: Spuipoort. Nieuwpoort, Kleine Spuipoort, Zaspoot

Oudste vermelding: (1282) 1312

Bouw: Voor 1312

Afgebroken in: 1609 (eerste poort), 1870 (tweede poort)

Ligging: Tegenover de Grote Spuistraat. Komt voor op de stadskarta van Van Deventer (1545) en op twee kaarten van 1558, de kaart van Braun & Hogenberg (1572), Blaeu (1645), R. v/d Hooghe (1676), Tirion (1742) en ook nog op die van Nunnink (1849), maar ontbreekt op de bijkaart van Van Deventer (1558) en op de kaart van Guicciardini (1567).

Historie: De Spui-poort is de oudst bekende stadspoort van Dordrecht, want zij werd al in 1312 genoemd als *de nieuwe poerte* aan de *Heeren Tielemans Vriesen straete*, de oorspronkelijke naam van de Grote Spuistraat. Aangezien Tieleman Vriese in de laatste decennia van de 13e eeuw leefde, zal de 'nieuwe poort' in die periode gebouwd zijn. Hier werden in 1312 kosten gemaakt om een dolle man de stad uit te zetten: ... *een dulleman uut der poerte te voeren*. Dat kan door een poortwachter zijn gedaan. Het is een aantrekkelijke gedachte dat de vermelding van *Gherarde den portwarder* (Gerard de poortwachter), die in de stadsrekeningen van 1283/1284 wordt genoemd, op deze poort betrekking heeft. Als dat zo is, dan is deze poort ook bedoeld in een oorkonde uit 1282, die door de auteurs van de *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* dan ten onrechte voor een waterpoort werd aangezien, gelegen op de plaats waar de Thuredrecht de stad uitstroomde. Het is dan bovendien deze poort waarvoor de Vlaamse legers in 1304 stonden, in de strijd om het graafschap Holland (*Tote Dordrecht an de port*). Het ligt niet voor de hand om hier in het gebruik van het woord *port* de stad zelf te zien. Hoewel gelijktijdig zowel in de Rijkskroniek als in de Spiegel Historiae deze zelfde term wel als omschrijving van de handelsplaats (*portus*) of stad wordt benut: *Tot Dordrecht indie poert*, respectievelijk *Tote Dorecht indie port*. Melis Stoke, de schrijver van deze passage, kon het weten, want hij was van 1296 tot 1299 de stadsklerk van Dordrecht.

Pas in 1439 kwam de naam *spoypoort* in gebruik, naar de kort voor 1307 gebouwde spui die in 1377 al weer was afgedamd. Waarschijnlijk was het niet zo'n indrukwekkend bouwwerk, want het werd in 1590 aangeduid als de *Cleyne Spuypoort*. De poort werd in 1609 door een nieuwe, majestueuzere poort vervangen door stadsbouwmeester Hendrik Gillesz. Stierman, die in grootsheid en status kon wedijveren met de nieuwe Riedijkspoort en Groothoofdspoort. Voor de poort, die kennelijk iets verplaatst was, bevond zich oorspronkelijk een ophaalbrug, die in 1871 werd vervangen door een draaibrug, in 1960 door een dam en in 1999 door een vaste brug. Bij deze laatste werkzaamheden is een klein deel van de fundering van de 17e eeuwse poort aangetroffen en gedocumenteerd. Sporen van een oudere poort zijn niet tevoorschijn gekomen.

Tot onze verbazing is op de minuutkaart van Van Deventer (1544) en op zijn tweede kaart (1565) ter plaatse van de Spui-poort géén poort getekend, maar een toren. Op die kaarten was de uitgang voor voetgangers en ruiters verderop gelegen, namelijk ter plaatse van De Hil! Wellicht was hier ook de afwatering van de binnengracht vanuit de Elphuizen. Maar deze situatie ontbreekt al weer op de kaart van 1545!

In de Spui-poort bevonden zich drie gevelstenen, waarvan de eerste herinnerde aan het mislukte beleg van de stad door de Brabantse hertog Jan IV in 1418, de tweede aan de St. Elisabethsvloed van 1421 en de derde aan een slag tussen graaf Dirk IV van

Afb. 15 De Spuiport met de Spuibrug. Tekening van J. Rutten, circa 1830. Coll. SAD, DI 994.

Holland met de bisschoppen van Keulen en Luik. De eerste steen bevindt zich nu aan de rivierzijde van de Groothoofdspoort, de tweede staat nog, zwaar verminkt, aan de rand van de Spuiboulevard achter de Elfhuizen en de derde is spoorloos verdwenen.

Sector 2: Van de Nieuwe Vuilpoort tot de Lotkenstoren

Dit deel werd gebouwd na 1572 toen de Spuihaven naar het westen was doorgetrokken. Hierdoor kwam een deel van het oude ambacht van Tolloysen binnen Dordrecht te liggen. Het betreft de Sint Adriaansbuurt, geheten naar de St. Adriaanskapel (later: -kerk), die zich aan de Prinsenstraat, de vroegere St. Adriaensstraat, bevond. Dit stadsdeel, waar vooral schippers woonden, heeft vele namen gehad, zoals 'buiten de Vuilpoort' en 'de verbrande buurt', naar een brand in 1528 waarin vele houten huizen verloren gingen. De Sint Adriaanskapel was een dochterkerk van de hoofdkerk van Tolloysen. Deze kerk gaf haar naam aan de nederzetting Erkentrudenkerke. De Prinsenstraat en het Slikveld werden onder Alva's bewind in de stadsommuring opgenomen door aan de buitenzijde een bolwerk aan te leggen. Dit werk kwam tussen 1572 en 1573 gereed. Daardoor konden muren en torens langs de Suikerstraat worden afgebroken. Dit proces is goed te volgen op de stadsplattegronden uit die tijd. Omdat de stadsmuur vanaf de Lotkenstoren naar het westen werd doorgetrokken naar de Kleine Kalkstraat, moest de Prinsenstraat een poort krijgen. Dit werd de Sluispoort.

4.2.1 De Nieuwe Vuilpoort

Naam: Nieuwe of Kleine Vuilpoort, Poort van het Groene Bolwerck.

Oudste vermelding: 1567 (kaart Guicciardini), 1578 (eerste poort); 1598 (tweede poort)

Bouw: Kort voor 1567 (voorloper) en 1578 (eerste poort), 1598 (tweede poort)

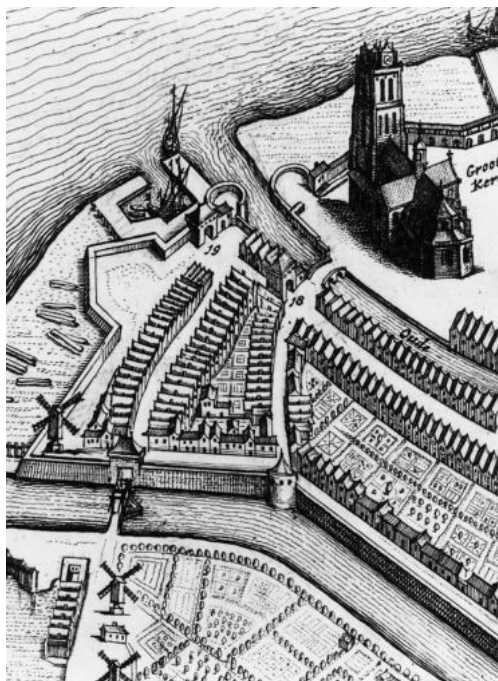
Afgebroken in: 1598 (eerste poort); 1864 (tweede poort)

Ligging: Hoek Prinsenstraat/Bomkade, in het verlengde van de Oude Vuilpoort aan de Bomhaven. Komt voor op de kaart van Blaeu (1645), R. de Hooghe (1676) en Nunnink (1849).

Historie: Het gebied buiten de (Oude) Vuilpoort was niet onbewoond. Hier bevond zich de buurt rondom de St. Adriaanskerk, oorspronkelijk een kapel in de circa 1000 hectare (1174 morgen) grote ambachtsheerlijkheid Tolloysen. Deze buurt, het *nyewen lande* (1424) of de voorstad buiten de Vuilpoort, was vrijwel niet te verdedigen en behoorde formeel ook niet tot het grondgebied van Dordrecht. Alva en de Spaanse militaire commandant van Dordrecht hadden al in 1568 gezien dat de situatie daar ter plaatse snel moest veranderen. Desondanks was de nieuwe verdediging in 1572 nog niet klaar, waardoor juist op die zwakke plek in de stadsversterking de eveneens opmerkelijke Watergeuzen zijn geland. Het resultaat is bekend: de Spanjaarden eruit, de Geuzen erin en Dordrecht werd gewonnen voor de prins van Oranje. Na het verleggen van de Spuihaven en het binnen de stad halen van de buurt rond de St. Adriaans-kerk werd vlak bij de Oude Vuilpoort, een tiental meter verderop naar de rivier toe, in 1578 de Nieuwe Vuilpoort gebouwd die toegang gaf tot een zwaar uitspringend bolwerk dat de nieuwe Bomhaven

Afb. 16 Rechts naast de Leuvebrug bevindt zich de Korenbeurs. Direct daarnaast de Nieuwe Vuilpoort (4.2.1). Boven beide gebouwen uit steekt de Oude Vuilpoort of Gevangentoren (4.1.2). Tekening van J. Hoolaart, 1774. Coll. SAD, GPV nr. V2, 11.

Afb. 17

De stadsmuur tussen de Nieuwe Vuilpoort (4.2.1) en de Sluispoort (4.2.3). De muur (4.2.2) heeft hier een bastionachtige uitbouw. Uitsnede uit de kaart van J. Blaeu, 1645. Coll. SAD, DI 165.

beschermd: *bolwerck buyten die vuylpoort* (1572). Al na twintig jaar werd de poort tot *tgroen bolwerck* (1578) afgebroken en vervangen door een nieuwe poort met een portierswoning erboven. De oorspronkelijke poort komt als een doorgang voor op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (1572). Of de Nieuwe Vuilpoort nog een echte verdedigingsfunctie had, kan worden betwist. Havers noemde het 'louter een doorgang van de Prinsenstraat naar de Bomkade'. Op de kaarten van Blaeu (1645) en Isaac Tirion (1742) komt de afbeelding en de naam Vuilpoort voor, terwijl de Nieuwe Vuilpoort bedoeld wordt. De poort en een belendend pand zijn in 1864 afgebroken ten gerieve van het verkeer. Het Groene Bolwerk was al in 1656 afgebroken.

4.2.2 Stadsmuur tussen de Nieuwe Vuilpoort en de Sluispoort

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1567 (kaart Guicciardini)

Bouw: Voor 1567

Afgebroken in: 1676 (deels)

Ligging: Achter de Prinsenstraat. De stadsmuur komt al voor op de kaart van Braun & Hogenberg (1572) en op de kaarten van Guicciardini (1567) en Blaeu (1645) als een muur met een bastionachtige uitbouw. Daar waar de muur de Spuihaven bereikt en een hoek van negentig graden maakt, heeft een standerdmolen gestaan (volgens Blaeu). Op de kaart van De Hooghe (1676) is de bastionachtige uitbouw weer verdwenen, mogelijk als gevolg van het graven van de Nieuwe Kalkhaven.

Afb. 18 De Sluispoort met brug en sluis in de Spuihaven. Links een stuk stadsmuur met een muurhuis (4.2.2). Tekening van C.F. Bendorp naar J. Hoolaart, 1738, steendruk van F. Böger. Coll. SAD, DI 242 T.

Historie: Van dit deel van de muur is niet veel meer bekend dan dat hij langs de Kleine Kalkstraat liep, dan een scherpe hoek maakte en vervolgens tussen de Prinsenstraat en de Keizershof in de richting van de Nieuwe Vuilpoort ging.

4.2.3 Sluispoort

Naam: Sluispoort, Grote Sluispoort of Zuidersluispoort

Oudste vermelding: 1650

Bouw: Voor 1618

Afgebroken in: 1833

Ligging: Achter de Sluisdam aan het begin van de Prinsenstraat. Komt voor op de kaarten van Blaeu (1645), De Hooghe (1676) en Tirion (1742). Op de kaart van Guicciardini is wel een opening in de stadsmuur te zien ter plaatse van de latere poort, maar een werkelijke poort heeft hij niet getekend.

Historie: Ruim na de incorporatie van de buurt rond de St. Adriaanskerk werd kort voor 1618 de Sluispoort gebouwd. Hier bevond zich een sluis met houten deuren in de stadsgracht/Spuihaven. Deze werd Grote of Zuidersluis genoemd en werd bediend met eenvoudige lieren, zodat het vuile water gespuid kon worden bij afgaand tij. De poort gaf via de Prinsenstraat toegang tot de stad vanaf de Sluisweg, die een restant vormde van de oude ringdijk van de Grote Waard. De oorspronkelijke ophaalbrug over de Spuihaven werd in de 20e eeuw vervangen door een 'meer moderne, smake-loozer brug' (Van Dalen). Nu ligt er een dam met een hevelinstallatie.

4.2.4 Stadsmuur tussen Sluispoort en de Lotkenstoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1567 (kaart Guicciardini, deels) en 1572 (Braun & Hogenberg)

Bouw: Voor 1567 (1) en na 1572 (2)

Afgebroken in: 1833

Ligging: Langs het Slikveld, afgebeeld op de kaarten van Blaeu (1645) en De Hooghe (1676). Op de kaart van Guicciardini (1567) komt de muur slechts gedeeltelijk voor, want er is op deze kaart nog sprake van de oude ongedempte Spuihaven langs de Lotkenstoren.

Historie: Bij onderzoek op het Slikveld na de Tweede Wereldoorlog kwamen in de oude muurhuizen nog stukken muur met bogen en schietgaten tevoorschijn. De muurhuizen komen al voor op de kaart van Nunnink (1849). Een klein deel van deze muur is tijdens het ROB-onderzoek van 1978 blootgelegd. Van deze muur werd de basis wel bereikt, waaruit bleek dat hij rustte op een rooster van palen. De muur reikte tot 2 m – NAP en was in totaal zeven meter hoog. Bovengronds was de muur 1,50 m dik en was opgebouwd met bakstenen van het formaat 17,5/19 x 8/9,5 x 4/4,5 cm. Op basis van de baksteenformaten wordt de muur door de onderzoekers gedateerd in de eerste helft van de 16e eeuw. Toch komt de muur niet voor op de kaart van Van Deventer (1545). Aangezien de muur samen zal hangen met de ontwikkelingen in de periode 1574-1578 is het aannemelijker dat de gebruikte bakstenen in deze periode thuishoren.

Sector 3: Van de Spuipoort tot de Vriesepoort

Net even voorbij de Spuipoort (de stadsplattegronden zijn hierover niet eenduidig) stond de Heer Adriaen Ockerstoren. In de twee volgende torens heeft de beul of scherprechter van de stad Dordrecht gewoond. In 1585 was sprake van *den ouden*

Afb. 19 De Spuipoort (4.1.16), de stadsmuur (4.3.1) en de tot woning verbouwde Heer Adriaen Ockerstoren (4.3.2), vóór 1870. Foto: SAD, coll. DAC.

ende nyeuwen Boelsthoren, waarmee respectievelijk de Soetgenstoren en de in 1998 opgegraven Beulstoren werden bedoeld. In de omgeving van het Bagijnhof kwam de Thure(driht) de stad binnen via een inlaat met een sluisje. Aan het einde van de Vriesestraat bevond zich oorspronkelijk de Mennebrugspoort, die later werd vervangen door de Vriese poort.

4.3.1 Stadsmuur tussen de Spui poort en de Heer Adriaen Ockerstoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Naast de Spui poort

Historie: ?

4.3.2 Heer Adriaen Ockerstoren

Naam: Heer Adriaen Ockerstoren, Spuitoren. De toren heet naar Adriaen Ockersz. Hallincq die hier een lijnbaan (touwslagerij) had. Volgens Lips en Van Dalen heette deze toren ook Groote Kaerskorff.

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400?

Afgebroken in: 1672 (ingestort)

Ligging: Vrijwel naast de Spui poort, slechts door een klein stukje stadsmuur ervan gescheiden. Komt voor op de kaart van Guicciardini (1567) en als ronde toren met tentdak op de kaarten van Braun & Hogenberg (1572) en Blaeu (1645).

Historie: Op de stadskaart van Van Deventer (1545) komt deze toren al voor, gelegen ongeveer in het midden van De Hil, maar opmerkelijk is dat hier blijkbaar ook een brug over de Spuihaven was. Dit zien we ook op zijn kaarten van 1558. Dit is uitzonderlijk en wordt niet meer ondersteund door latere plattegronden! Wanneer we deze kaart vergelijken met die van Braun & Hogenberg, dan blijkt de toren veel dichterbij de Spui poort te staan. In de aantekeningen van Balen, die vóór 1672 zijn gemaakt, is nog slechts sprake van *eenen thoren staende by die spoye poort daer boven op woendt Ghijsbrecht Janssz. scriptinnerman ende onder leech ende is een nachtwacht*. Het bovenste deel van de toren werd kennelijk eerder gebruikt als waakhuis, het onderste deel werd verhuurd, voordat het leeg kwam te staan en alleen nog in gebruik was bij de nachtwacht. Deze toren wordt soms ook wel de Grote Kaarskorff genoemd, maar omdat Balen ook nog schreef over *den groeten carskorff*, waarin *woendt den scerpen rechter*, denken we dat het om twee verschillende torens gaat. In 1672 is deze toren ('van ouderdom') ingestort, maar gedeeltelijk herbouwd om als waakhuis voor het smedengilde te dienen.

4.3.3 Stadsmuur tussen de Heer Adriaen Ockerstoren en de Soetgenstoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Aan de Spuiboulevard, stadszijde

Historie: ?

4.3.4 Soetgenstoren

Naam: Soetgenstoren, toren Rapenburg, Heijsterbachse toren, Oude Beulstoren, Groote Kaerskorff. Volgens Lips was dit de Kleine Kaerskorff.

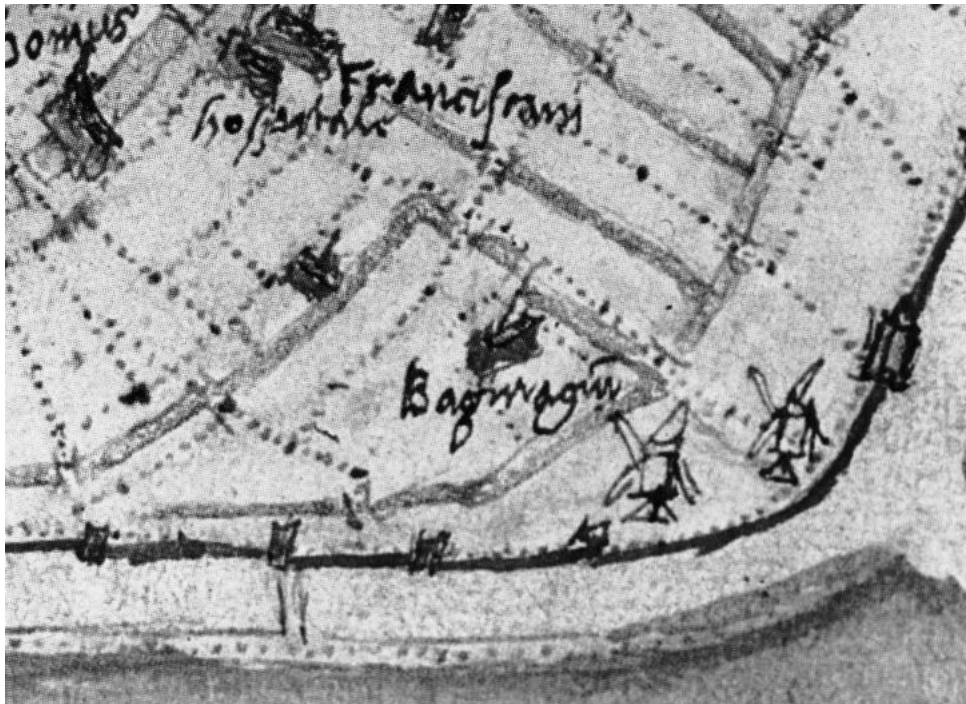
Oudste vermelding: 1502

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Na 1800, maar komt niet meer voor op de kaart van Nunnink (1849).

Ligging: Ongeveer in het midden van De Hil, in de nabijheid van het huidige Arbeidsbureau. Komt voor op de 1558-kaarten van Van Deventer (maar niet op die van 1545), Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572), Blaeu (1645) en De Hooghe (1676)

Historie: Dit moet de toren zijn die Balen omstreeks 1670 omschreef als *den groeten carskorff*, waarin woendt den scerpen rechter. We weten dat in de 17e eeuw de

Afb. 20 De stadsmuur van de Spui poort tot de Vriesepoort op een uitsnede van de bijkaart van Jacob van Deventer, 1558. V.l.n.r. de Spui poort (4.1.16, hier aangeduid als toren), de Heer Adriaen Ockerstoren (4.3.2, hier kennelijk 4.een poort, gezien de brug over de Spuihaven), de Soetgenstoren (4.3.4), de Beulstoren (4.3.6) en de Mennebrugspoort (4.3.8). In de bocht van de stadsmuur achter het Bagijnhof staan de molens De Raaphoudt en De Hoogmoed (4.3.7). Coll. Bibl. Nacional Madrid, MS RES 207, nr. 16, f 21v-22r.

toren 'om niet' werd bewoond door meester Barent, de scherprechter van de stad. Om die reden werd de toren ook wel met de naam Beulstoren aangeduid. Dat zal dan op een vroegere tijd slaan, want in 1620 woonde hij er al niet meer en werd de volgende toren de ambtelijke woning van de scherprechter, die vervolgens ook weer Beulstoren werd genoemd. Bij het archeologisch onderzoek naar de stadsmuur in 1998, tussen het Achterom en de Johan de Wittbrug, is geen enkel restant van deze toren aangetroffen. Wellicht stond deze meer naar het westen, vlak bij de Hil, want in een tekst uit 1590 wordt gesproken over een huis op de Hil bij de brug bij de Beulstoren, d.w.z. de toren waar destijds de stadsbeul woonde. Omstreeks 1800 komt de toren nog op een tekening voor.

Met deze toren is iets bijzonders aan de hand, wat alleen af te lezen is aan de kaarten die Van Deventer in 1558 vervaardigde in opdracht van koning Filips II van Spanje. In plaats van een brug of dam over de Spuihaven bij de Spuipoort, tekende hij ter plaatse van de Soetgenstoren een dam of brug. Was hier sprake van een tijdelijke voorziening, aangezien deze situatie op geen enkele andere kaart voorkwam? Of heeft Van Deventer zich hier, tot driemaal toe, vergist?

4.3.5 Stadsmuur tussen de Soetgenstoren en de Beulstoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400

Afgebroken in: Na 1799

Ligging: Tegenover de Spuiboulevard

Historie: Aan de hand van een tekening van M. Schouman uit 1799 weten we dat dit deel van de muur er toen nog stond. In de zomer van 1998 werd dit deel van de stadsmuur archeologisch onderzocht, zij het niet tot de onderste fundamenteën, waardoor de werkelijke ouderdom van de stadsmuur nog onder water verborgen blijft. In totaal kon circa tachtig meter van de stadsmuur worden blootgelegd tussen het huidige Achterom en de Johan de Wittbrug. De stadsmuur bleek tenminste acht bouwfases gekend te hebben. De oudste fase is te dateren in de tweede helft van de 14e eeuw, afgaande op de gebruikte baksteenformaten, waarvan de kleinste 23 x 11,5 x 6 cm groot waren. In deze fase was duidelijk sprake van een weergang op bogen achter de muur. De stadsmuur werd opgehoogd met stenen van 21/22 x 10/10,5 x 4,5/5 cm. Met gele ijsselsteentjes van 18 x 8 x 4 cm werd vervolgens tegen de buitenzijde van de muur een nieuwe muur opgetrokken, kort daarna gevolgd door een kleine aanpassing in donkerrode baksteen (19 x 9,5 x 4,5 cm). Wellicht hangt dit samen met een aanpassing van de muur aan het begin van de 17e eeuw, waarbij ook de stadspoorten opnieuw werden opgetrokken. Pas daarna werd de buitenkant van de stadsmuur een echte *Schauseite* met daarin tenminste twee rijen van grote brokken kalksteen, waarvan er 37 zijn aangetroffen.

4.3.6 De Beulstoren

Naam: Beulstoren, Kleine Kaerskorff

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400

Afb. 21 Opgraving van een deel van de stadsmuur aan de Spuiboulevard (1998). Zichtbaar zijn de grote blokken kalksteen die in de 17e eeuw werden aangebracht om de muur meer luister bij te zetten. Foto: A. Molendijk, coll. DAC.

Afgebroken in: 1816

Ligging: Spuiboulevard, zichtbaar gemaakt in de nieuwe kademuur. Komt op alle kaarten van Van Deventer voor.

Historie: In de aantekeningen van Balen (ca. 1670) is sprake van *eenen thoren genaempt den cleynen carscorff*. Daarin zou gewoond hebben *Pieterke, weeuwe (van) wijlen Lambrecht den boemsluyter*. Lambrecht sloot dus de Boom bij het Groothoofd af, zodat er geen schepen de (oude) haven in konden. Wellicht gebeurde dat destijds nog met een boomstam. Balen plaatste de toren tussen de molens Het Raaphoudt en De Hoogmoed. Maar op de kaart van Van Deventer (1545) is tussen beide molens geen toren getekend. Voor Van Dalen is dit een toren of waakhuis, zonder naam. Hij plaatste de Kleine Kaerskorff aan het einde van het Bagijnhof. Waarschijnlijk is de Kleine Kaerskorff echter gelijk aan de Beulstoren, maar is de naam van latere tijd. In de zomer van 1998 werden de fundamenteën van deze toren blootgelegd tijdens een archeologisch onderzoek. Veel was er niet meer van over, want voor de bouw van het 19e eeuwse badhuis heeft veel moeten wijken. Desondanks heeft het onderzoek interessante informatie opgeleverd. Zo zagen we dat de oudste fase van de toren was opgebouwd met bakstenen die heel veel verschillende formaten bezaten. De grootste waren 30 x 14 x 7 cm, de kleinste 23 x 11,5 x 6 cm, wat voldoende is om de bouw van de toren in de late tweede helft van de 14e eeuw te plaatsen. De grootste stenen kunnen van een elders afgebroken gebouw of muur zijn hergebruikt. Verbouwingen in de toren werden uitgevoerd met iets kleinere

Afb. 22 De fundamenteën van de Beulstoren aan de Spuiboulevard, zoals opgegraven in de zomer van 1998. Foto: A. Molendijk, coll. DAC.

stenen (22,5 x 10 x 5 cm). In de toren is daarna een tussenmuur geplaatst met stenen van 20 x 13 x 6,5 cm. De toren was D-vormig en was aan de rechte stadzijde 6,5 m breed. De overgang naar de buik van de toren bevond zich ter plaatse van de aansluiting met de stadsmuur, die hier een meter dik was. De buik van de toren zelf was 85 cm dik. De toren stak 3,5 m buiten de stadsmuur uit. Dit is nog goed te zien op de tekening die J. Hoolaart van de toren maakte in 1747. Het is dan een toren van twee verdiepingen hoog, afgedekt door een schilddak. Op de eerste verdieping waren diverse kleine ramen en een gemak (toilet). Op de begane grond bevonden zich diverse openingen, waaronder de toegangsdeur. In 1788 zou de toren er echter als vervallen bijstaan en werd als behorende tot een lijnbaan (touwslagerij) verhuurd, voordat deze in 1816 werd afgebroken.

4.3.7 Stadsmuur tussen de Beulstoren en de Mennebrugspoort

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1375

Bouw: Voor 1375

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: De Vest achter het Bagijnhof. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572), Blaeu (1645), De Hooghe (1676) en Tirion (1742)

Historie: Hoewel het hier om één lang stuk stadsmuur gaat, is het in stukken te verdelen omdat op of achter de muur twee molens stonden: De Raaphoudt en De

Hoogmoed. In het eerste stuk maakt de muur een flinke knik naar het noorden. Het is tot aan het einde van de 19e eeuw een weinig bekend stukje Dordrecht gebleven. De huidige doorbraak met de Johan de Wittstraat dateert van 1872, waarna in 1873 de gelijknamige brug werd aanbesteed. Deze werd in 1974 vervangen door een dam en in 1999 weer door een brug.

Op de muur aan de Vest tegenover het Bagijnhof stond de in 1703 omgewaaide molen De Raaphoudt. In het daaropvolgende stuk muur bevond zich, volgens de stadsplattegrond van Blaeu een soort van uitvalspoortje of inlaat in de stadsmuur, dicht bij de molen De Hoogmoed. Hier stroomde de *Thure(driht)* de stad binnen om vervolgens via het Bagijnhof naar de Visbrug te stromen en daar een haakse bocht naar rechts te maken om uiteindelijk uit te monden in de Merwede.

De volgende molen, de moutkorenmolen De Hoogmoed, stond *after an die muere bij den beghinen* (1438) en is later verplaatst naar de overzijde van de Spuihaven, aan het einde van de Blekersdijk. Volgens Balen moet naast de molen nog een toren of waakhuis hebben gestaan. Meestal wordt als jaar van verplaatsing 1762 genoemd, maar op de stadsplattegrond van Blaeu (1657) is de molen reeds verplaatst. Van Dalen meldt dat die verplaatsing na 1611 plaats had. De naam van de verplaatste molen is dan De Maagd van Dordrecht. Deze is in 1919 afgebroken.

Met betrekking tot het stuk stadsmuur tussen de molen en de Mennebrugspoort is in 1375 sprake van erven die gelegen waren *aen der stede muere van dordrecht ... westwaert aen die mennebrug*. Dit deel van de muur kenmerkt zich door ingebouwde nisjes aan de buitenzijde, die waarschijnlijk als verlichtingsnissen dienden. Zij zullen niet als afwerkplekken hebben gediend, al is er in 1440 sprake van de *vrouwtgens die sitten int wilde leven affter in de Vyschstraat bijder stede muer*.

Afb. 23 De dichtgevroren Spuihaven met de Spuiport (4.1.16) en de D-vormige Beulstoren (4.3.6). Aquarel van M. Schouman, 1799. Coll. SAD, DI 1043 B.

4.3.8 De Mennebrugspoort of Vriesepoort

Naam: Mennebrugspoort, Mennepoort, Minderbroederspoort, Vriesepoort

Oudste vermelding: 1409

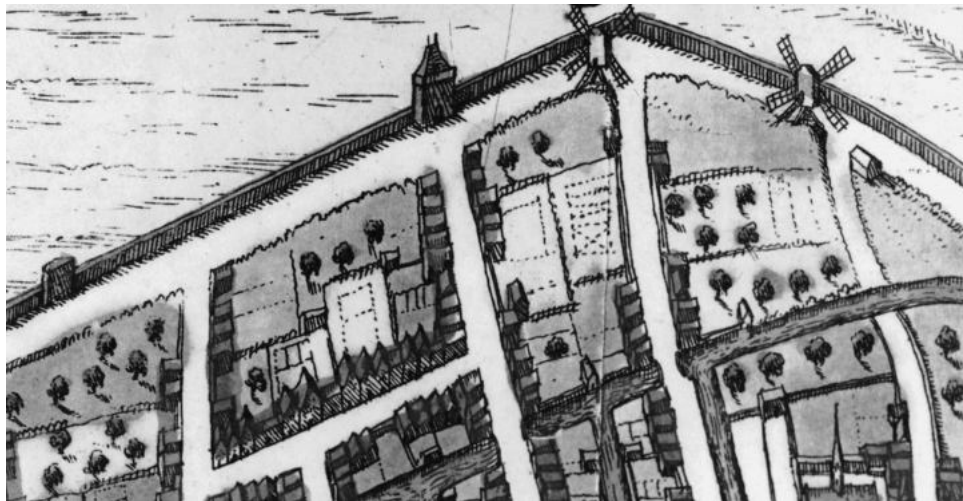
Bouw: Voor 1409 (1), 1604 (2)

Afgebroken in: 1604 (1), 1833 (2)

Ligging: Aan het einde van de Vriesestraat voor de Vriesebrug. Komt als Mennebrugspoort voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1567) en Braun & Hogenberg (1567) en als Vriesepoort op de kaarten van Blaeu (1645), De Hooghe (1676) en Tirion (1742).

Historie: Deze poort werd oorspronkelijk *mynnebrugs poerte* (1409) genoemd. Mogelijk slaat dit op het aan het einde van de Vriesestraat gelegen klooster van de Franciscanen of Minderbroeders, want ook de naam *minderbroeders poort* (1546) en *minnebroers poorte* (1617) komt voor, nog vóórdat in 1620 de naam *Vrysepoort* gemeengoed werd. Buiten de poort lag in de 15e eeuw het *bolwerc voer de mennebrug* (1419), in 1439 ook abusievelijk *bennenbrugge* geschreven, dat met het oog op de schermutselingen rond de Hoekse en Kabeljauwse twisten werd aangelegd (het huidige Vrieseplein). Op de kaarten van Van Deventer komt het bolwerk echter niet meer voor.

De vermelding *minnebroers poorte* in 1617 zal nog een herinnering zijn geweest aan de oude naam van de aan het begin van de 17e eeuw afgebroken Mennebrugspoort. Deze werd vervangen door een nieuwe, opgetrokken in rode bakstenen en speklagen. De naamsverwisseling zal te danken zijn aan de afbraak van de oude poort en de in 1604 als onderdeel van de vernieuwing van de stadsmuur opnieuw opgetrokken poort. Op de kaart van Romeyn de Hooghe uit 1676 komt de naam Vriesepoort niet voor, maar wordt de poort aan het einde van de Vriesestraat nog steeds Minnebroeders-Poort genoemd, mét de toevoeging ‘nu Kruyt-Toorn’. Bij

Afb. 24 De stadsmuur tussen de Beulstoren en de toren Luchtenburg, met in het midden de Mennebrugspoort, de voorloper van de Vriesepoort. Uitsnede uit de kaart van Braun & Hogenberg, circa 1572. Coll. SAD, DI 144.

Afb. 25 De Vriesepoort met de Vriesebrug en de Minderbroeders- of Kruittoren. Tekening van A. Schouman, 1745. Coll. SAD, DI 981.

nadere beschouwing gaat het echter om twee afzonderlijke gebouwen naast elkaar, waarvan het linker de Vriesepoort moet zijn en het rechter de genoemde Kruittoren. Tirion tekende in 1742 dezelfde situatie, maar nu met de vermelding 'De Vrieze Poort en Kruid Tooren'. De poort werd in 1832 verkocht, tezamen met de Riedijkse poort en de Melkpoort. In het jaar erop zijn deze poorten afgebroken.

Sector 4: Van de Vriesepoort tot de St. Jorispoort

Ook dit is een interessant stuk stadsmuur, omdat er een vermelding uit 1325 is van een muur in het Steegoversloot. Wij denken dat deze vermelding niet slaat op een stuk muur aan de Spuihaven. Die is echter wel zeer interessant, want dit is de enige plaats in Dordrecht waar nog sprake is van muurhuizen. Bij de Vriesepoort stond de Minderbroederstoren, die aan het begin van de 17e eeuw tot kruittoren werd ingericht. Tegenover de Korte Nieuwstraat stond de toren Lugtenburg en naast de huidige school Vest de Nonnentoren, genoemd naar het voormalige Agnietenklooster ter plaatse van het Dordrechts Museum. De Nonnentoren werd ook Schutterstoren genoemd. Ook de St. Jorispoort is naar de schutters genoemd.

4.1 Minderbroederstoren

Naam: Minderbroederstoren, Mennetoren, Mennebrugstoren, Kruittoren

Oudste vermelding: 1446

Afb. 26 De Minderbroeders- of Kruittoren bij de Vriesebrug. Detail van een tekening van D. Kuipers, 1708. Coll. SAD, DI 1038.

Bouw: 1446

Afgebroken in: 1833

Ligging: Oostelijk naast de Vriesepoort. Komt niet voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572), Blaeu (1645), maar wel bij De Hooghe (1676) en bij Tirion (1742).

Historie: De toren werd in 1446 gebouwd en in 1504 bestemd als opslagplaats voor het stedelijke buskruit, onder de hoede van buskruitmakers of vuurwerkers, die het gebouw eerst huurden, maar na 1599 in eigendom hadden. Er werd een batterij aangelegd waarvan de kanonnen in 1675 werden verkocht. In 1833 werd de toren afgebroken en vervangen door een kruithuis (en komt als zodanig voor op de Nunninkkaart uit 1849), dat in 1861 nog van binnen werd vernieuwd maar in 1871 uiteindelijk werd afgebroken. De buskruitmaker huurde het gebouw van de stad tegen een wel zeer bijzondere vergoeding: hij moest de stad honderd pond buskruit 30 stuivers goedkoper leveren dan aan een ander. De omwonenden klaagden over de nonchalance bij het verwerken van het kruit en vreesden elk moment een ontploffing, zoals in 1652 gebeurd was bij het vuurwerkhuis in de nabijheid van de toren Luchtenburg. Of er vóór 1446 ook al een toren stond, is niet erg duidelijk. In de stadsrekeningen van 1286/1287 is te lezen dat de minderbroeders de huur van een pond per jaar betaalden voor een *steen*en *torre*. Of het om de toren achter het kerkhof gaat, een woontoren, of een toren in de stadsmuur is onmogelijk uit deze post af te lezen. Maar in dezelfde tijd lezen we dat Claes de Vroden, zoon van Pollard, ook jaarlijks een bedrag van ongeveer 3½ pond betaalt voor *der huren van den torre*. Betreft het een woontoren in de

stad óf is er sprake van een toren in de ‘primitieve’ stadsmuur van Dordrecht? In elk geval is de toren niet te lokaliseren. Dat er woontorens waren in de stad heeft het ROB-onderzoek in de Heer Heymansuysstraat uitgewezen. Sarfatij vond daar een 6,75 x 7,50 m grote toren, die van de 15e tot de 17e eeuw in gebruik was.

4.4.2 Stadsmuur tussen de Minderbroederstoren en de Toren Luchtenburg

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Tussen de Vest en de stadsgracht, achter de Arend Maartenshof.

Historie: In 1604 is de muur vernieuwd. Tegenover de Arend Maartenshof stond tegen de muur een vuurwerkhuis, afgebeeld op de kaart van Guicciardini (1567).

4.4.3 Toren Luchtenburg

Naam: Luchtenburg, Nieuwebrugstoren (?)

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400?

Afgebroken in: Na 1677

Ligging: Achter de Arend Maartenshof aan de Vest. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572), Blaeu (1645) en De Hooghe (1676).

Historie: In 1566 wordt de *Nieuwebrugtoorn* vermeld, die in 1571 werd aangeduid als *den toern staende achter in Heer Matthijsstrate*, dit is de Kolfstraat. Volgens Lips was hier in 1840 het Vestpoortje. De AWN heeft in 1987 een onderzoek ingesteld naar de ligging van de toren tegenover de Korte Nieuwstraat, maar zonder succes.

4.4.4 Stadsmuur tussen de Toren Luchtenburg en de Nonnentoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400?

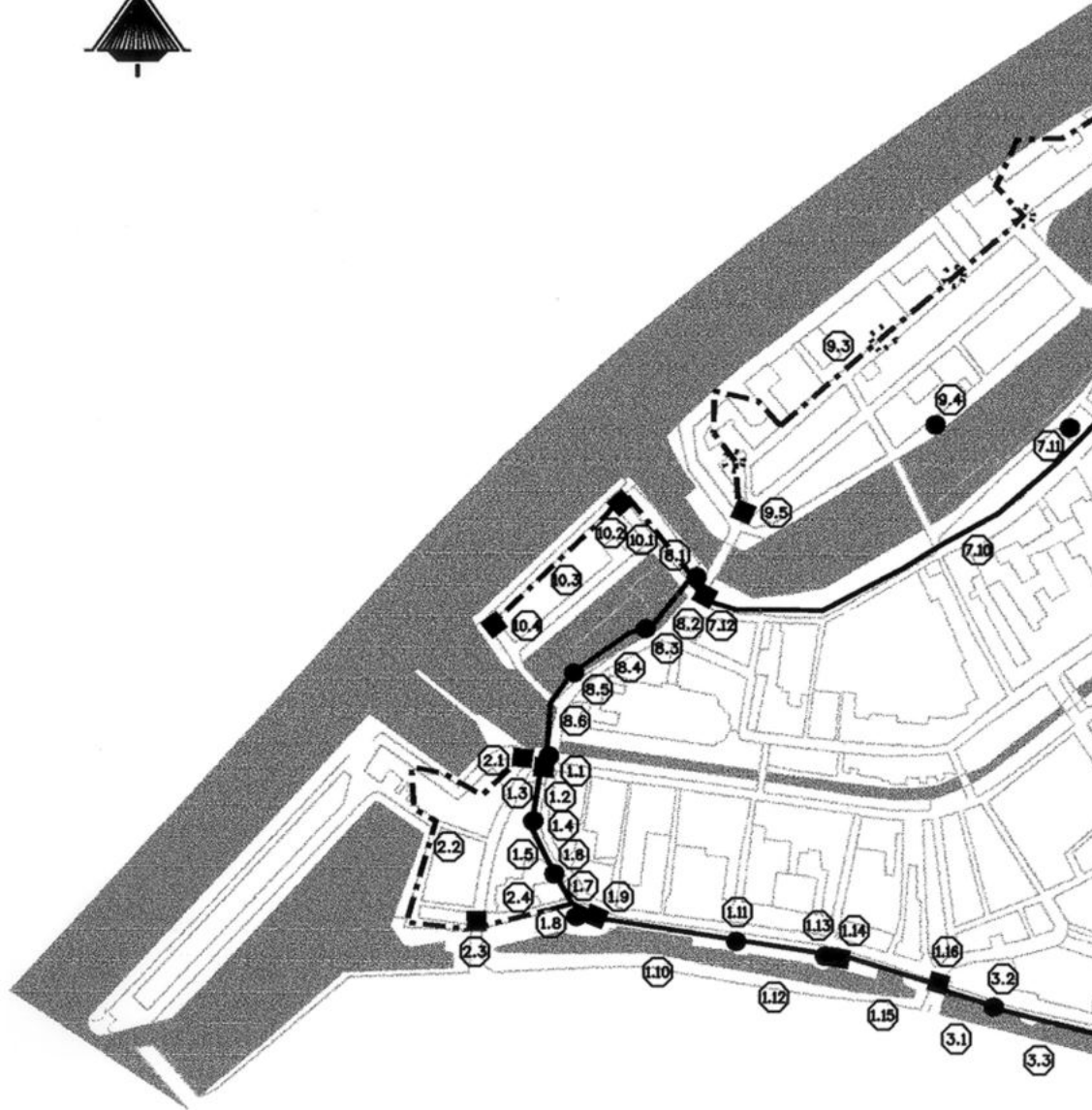
Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Tussen de Vest en de stadsgracht

Historie: In het voorjaar van 1987 werd door de AWN-afd. Lek- en Merwestreek een onderzoek uitgevoerd naar dit deel van de stadsmuur. De bovenzijde daarvan werd aangetroffen op 1,70 m onder het maaiveld. De amateur-archeologen stelden twee fasen vast: de oudste bevatte bakstenen van het formaat 23 x 12 x 5 cm, de latere fase was opgetrokken met stenen van het formaat 18 x 8,5 x 4 cm. Het oudste aardewerk dateert uit de 15e eeuw.

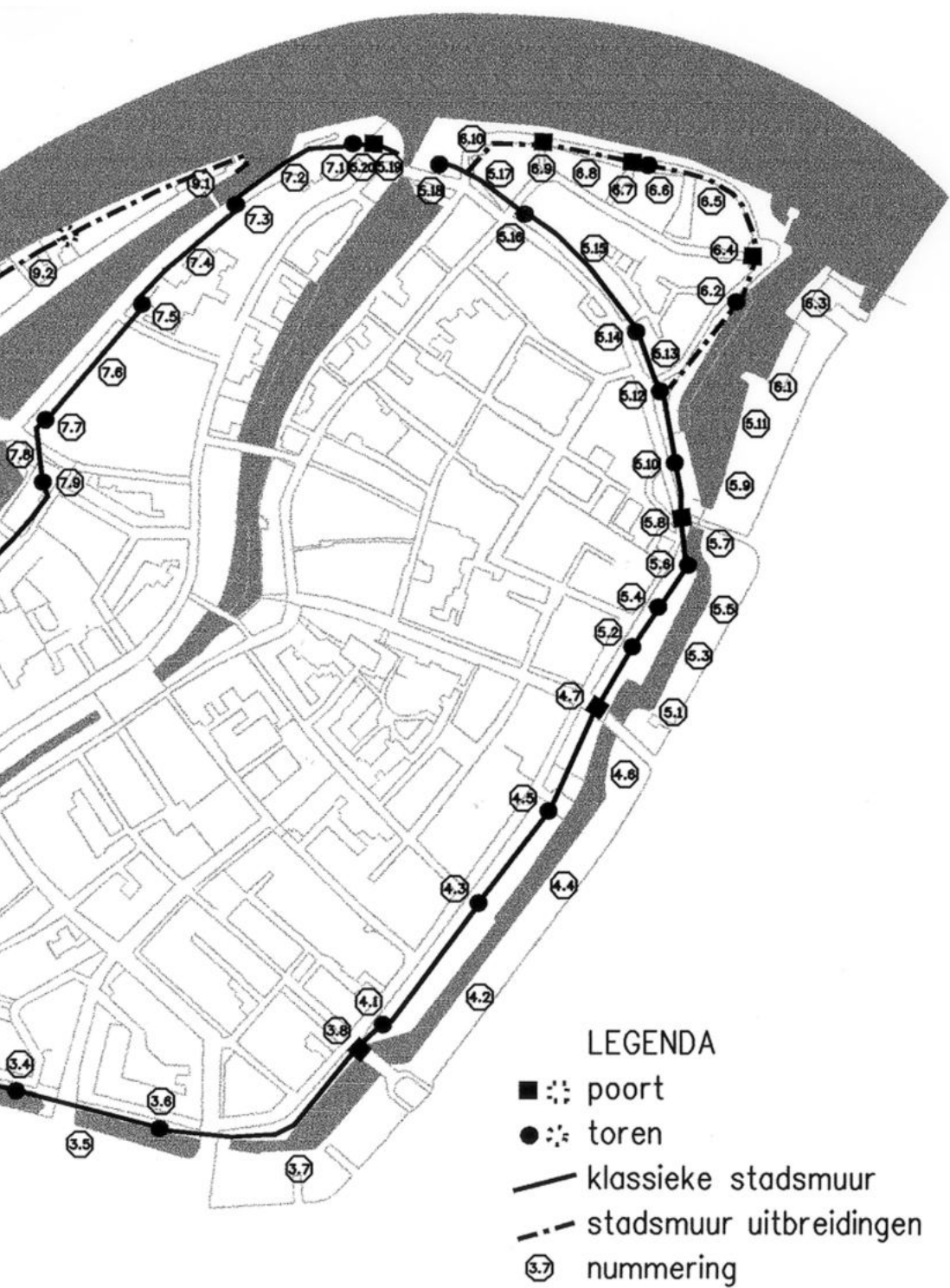
In mei 1989 werd opnieuw een stuk stadsmuur blootgelegd, op 1,80 m onder het maaiveld. In de niet erg brede muur (64-70 cm) werd een nis aangetroffen. Ook van deze muur zijn twee fasen bekend. De oudste was opgetrokken uit bakstenen van het formaat 26 x 13 x 6 cm; de latere fasen bevatten stenen van resp. 22/21,5 x 10 x 5/4,5 cm en 17 x 8 x 4 cm. De oudste vondsten dateren uit de 14e eeuw.

DE STADSMUUR VAN DORDRECHT

Afb. 27

Tekening: Johan Hendriks, Jan Koonings, Joyce Prins. Copyright: Dordts Archeologisch Centrum. December 2000

Afb. 28

De Minderbroeders- of Kruittoren bij de Vriesebrug omstreeks 1860, naar een ontwerp van G.N. Itz uit 1839. Reproductie door H.J. Tollens, 1905. Coll. SAD, DI 1038

Afb. 29

De Nonnentoren aan de Vest, gezien vanaf de havenzijde. Foto van H.J. Tollens omstreeks 1918. Coll. SAD,

4.4.5 De Nonnentoren

Naam: Nonnentoren, Kuiperstoren, Gijpkenstoren (?), Schutterstoren. De naam is ontleend aan de nonnen van het Sint Agnietenklooster, dat ter plaatse van het huidige Dordrechts Museum stond, en naar de tonnenmakers (kuipers) die dit deel van de stadsmuur dienden te bewaken en verdedigen.

Oudste vermelding: 1504

Bouw: Voor 1504

Afgebroken in: 1918

Ligging: Naast de school Vest. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572). Komt niet voor op de kaarten van Blaeu (1645) en De Hooghe (1676), maar wellicht wel op die van Nunnink (1849).

Historie: De drie verdiepingen hoge vierkante toren, waarvan de bovenste verdieping een zadeldak had en waar de tweede verdieping omstreeks 1650 een gemak had dat uitkwam op de stadsgracht, zou met de aangrenzende muren in opdracht van de nonnen van het Sint Agnietenklooster gebouwd zijn in de 15e eeuw. Lips betwijfelde dit, omdat er geen rekeningen over bestaan. Of dat een geldig argument is, is de vraag. Er zijn namelijk ook geen rekeningen over de bouw van de rest van

de stadsmuur bekend. Omstreeks 1570 werd voor de toren een bolwerk aangelegd, dat driehoekig in de stadsgracht uitsprong, maar al in 1581 was geslecht. Voorwaar een kort bestaan. De toren, waarin zich woningen bevonden, werd in 1916 door de gemeente aangekocht en na afloop van de Eerste Wereldoorlog, zonder enige noodzaak, gesloopt. Officieel moest de toren plaatsmaken voor de bouw van school Vest, maar deze had zonder bezwaar makkelijk een paar meter verplaatst kunnen worden.

4.4.6 Stadsmuur tussen de Nonnentoren en de St. Jorispoort

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1325

Bouw: Voor 1325 (oudste fase)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: ?

Historie: Het stuk stadsmuur nabij het Steegoversloot wordt reeds in 1325 genoemd: ... *in die steghe over slot tuschen ghisen dukincs hofstede ende den mure van der stede*. Omdat we nog niet weten waar het huis van Gijs Dukinc lag, is slechts te speculeren op de ligging van de genoemde stadsmuur. Dukinc is echter in ons verhaal wel een interessante figuur, want Van Dalen meldt dat hij een begin gemaakt zou hebben met de bouw van de stadsmuur. Dat moet dan omstreeks 1290 zijn geweest, want in de stadsrekeningen van 1283/87 is geen enkele post hierover terug te vinden, terwijl Gijs overleed in 1292/93. Van Dalen situeert de oudste muren langs de Oude Gracht, maar een onderzoek door de ROB ter plaatse van de kruising van de Museumstraat en de huidige Drievriendenhof heeft nu juist opgeleverd dat de voormalige Lindengracht pas van circa 1375 dateert en dat er geen enkele aanwijzing is voor stadsversterkingen. Bekend is dat tegen de stadsmuur rond het midden van de 17e eeuw al huizen werden gebouwd. Voor zover bekend, bevindt

Afb. 30 De St. Jorispoort met de St. Jorisbrug. Links de voorgangers van de huidige muurhuizen langs de Vest. Tekening van J. Hoolaart, 1773. Coll. SAD, GPV nr. V2, 17.

zich tussen School Vest en het Steegoversloot nog het enige restant Muurhuizen dat Dordrecht nu nog bezit. Dit werd bevestigd na een waarneming in het pand Vest 76(-78) in 1995. Tijdens een verbouwing kwam de bewoner van het pand onder de vloer de oude stadsmuur tegen. De achtergevel van dit pand staat verder de tuin in dan bij de burenen. Bij Vest 80 staat de achtergevel direct boven op de stadsmuur, die hier nog tot een hoogte van minstens een meter boven het maaiveld bewaard is gebleven.

4.4.7 De St. Jorispoort

Naam: St. Jorispoort, Steegoverslootspoort

Oudste vermelding: 1450 en 1553

Bouw: Voor 1421 (1), 1605 (2)

Afgebroken in: 1597 en 1866

Ligging: Aan het einde van het Steegoversloot bij de St. Jorisbrug. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572), Blaeu (1645), De Hooghe (1676), Tirion (1742) en Nunnink (1849).

Historie: In het midden van de 15e eeuw is een *poirt affter in stege over sloet* vermeld. Om in de poort in die tijd een sluis te kunnen inbouwen, moest een deel van de muur worden doorbroken. Hoe hier een poort gefunctioneerd kan hebben, is moeilijk te herkennen op de oudste stadsplattegronden, maar wellicht dateert de poort al van vóór de St. Elisabethsvloed. Zij zal dan wel haar functie in 1421 verloren hebben en zijn dichtgemetseld, maar haar naam behouden hebben. In elk geval moet zij een voorloper zijn geweest van de latere St. Jorispoort, die overigens in 1553 al met deze naam werd aangeduid: *Synt Joryspoorte byde nonnen*. Dat het niet zomaar een miezerig poortje kan zijn geweest, maar een echte stadspoort blijkt uit de vermelding van 1585: *aender stede vesten naest de groote poort vanden Doul*. Deze grote poort, genoemd naar de nabij gelegen St. Jorisdoelen, was aan particulieren verhuurd, totdat zij in 1597 *es affgebroocken* en werd vervangen door de van prenten zo goed bekende St. Jorispoort, die in 1605 gereed kwam. Op de kaart van Braun & Hogenberg komt een vierkante poort met tentdak voor, die echter niet aan het einde van het Steegoversloot is getekend, maar iets verder naar het noorden. Buiten de poort lag vanaf de 15e eeuw het *bolwerc achter int stege oversloot* (1424), dat in 1682 werd weggegraven. De poort was in gebruik als gevangenis voor het gerechtsgebouw. In 1864 werd door het gemeentebestuur het besluit genomen de stadspoort af te breken, waarna deze in 1866 werd gesloopt.

Sector 5: Van de St. Jorispoort tot de Groothoofdspoort

Deze sector bevat een heel lang stuk van de Dordtse stadsmuur. We hebben de stadsmuur, die een deel van de 596 ha (700 morgen) grote voormalige ambachtsheerlijkheid van de Merwede mede omsloot, in dit tracé opgenomen, maar ervoor gekozen dat het gebied ten noorden van de Torenstraat er buiten bleef. Het lijkt er namelijk op dat het gebied rondom de Riedijk eerst in tweede instantie door de stadsmuur van Dordrecht werd omsloten. Künzel meende zelfs, op basis van 14e

eeuwse stukken, dat de Riedijk niet alleen oorspronkelijk buiten de zeggenschap van de stad lag, maar ook buiten die van de heren Van der Merwede. In feite is dat stuk (*sector 6*) een stadsuitbreiding geweest. In sector 5 komen vrijwel uitsluitend torens voor. Slechts de uit 1640 daterende Kleine of Noorder Sluispoort aan het begin van de Noordendijk onderbreekt de torenrij. In dit tracé bevinden zich weer enkele zeer oude torens, zoals de Pellentoren op de hoek van de Toren- en de Riedijkstraat en de Ammentoren, op de hoek van de Voorstraat en de Torenstraat, waarvan niet zeker is of ze *altijd* deel hebben uitgemaakt van de stadsmuur. Er is ook een aantal torens waar we vrij weinig van weten, zoals de Scherpeluchttoren, de Borsrockentoren bij de Heer Heymansuysstraat en de Melistoren. De Hanneken van Dordtoren is een heel speciaal geval, want deze wordt naast een reuzin afgebeeld op de kaart van Van Deventer (1545). De Groothoofdspoort tenslotte blijkt pas na haar 17e eeuwse verbouwing een machtig markerpunt aan het water te zijn. Tevoren was het een onbeduidend poortje!

4.5.1 Stadsmuur tussen de St. Jorispoort en de Scherpeluchttoren

Naam: Onbekend

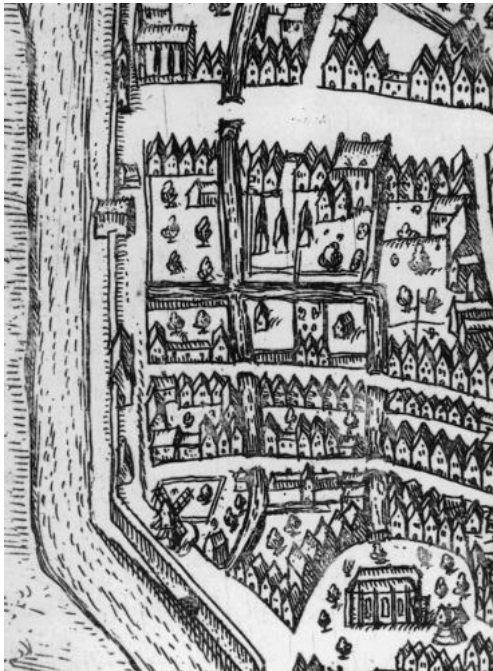
Oudste vermelding: 1485

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Aan de Vest

Historie: Dit stuk muur (en 4.6) moet bedoeld zijn in 1485: *an die vest after op stege-oversloot*.

Afb. 31

De stadsmuur vanaf het Steegoversloot (boven) tot nabij de Nieuwkerk (rechtsonder). Achtereenvolgens zijn afgebeeld de muurhuizen, de Scherpeluchttoren (4.5.2), de Borsrockentoren (4.5.4) en de Toren zonder naam (4.5.6). Nabij de molen is in de stadsmuur een uitwatering (sluisje?). Uitsnede uit de kaart van L. Guicciardini, 1567. Coll. SAD, DI 147.

4.5.2 De Scherpeluchttoren

Naam: Scherpeluchttoren

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Omstreeks 1590

Ligging: Aan de Vest. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572). Ontbreekt op de kaart van Blaeu (1645).

Historie: Dit moet de toren zijn waarvan Van Dalen zegt dat die tussen de Marienbornstraat en het Steegoversloot geen naam had.

4.5.3 Stadsmuur tussen de Scherpeluchttoren en de Borsrockentoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: Onbekend

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Aan de Vest nabij de Marienbornstraat.

Historie: Op een tekening uit 1783 is te zien dat dit stuk voor een deel uit muurhuizen bestond.

4.5.4 De Borsrockentoren

Naam: Borsrockentoren, ook wel Borstrockentoren. De naam is ontleend aan Cornelis Jansz. Borsrockens (1546). De familie bezat er in 1620 een lijnbaan bij de Heer Heymansuysstraat.

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: Voor 1545

Afgebroken in: 1609

Ligging: Deze toren stond aan de Vest, iets ten zuiden van de Marienbornstraat. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1569) en Braun & Hogenberg (1572), maar niet meer op die van Blaeu (1645).

Historie: De toren stond er in elk geval in 1545, maar de werkelijke ouderdom blijft in nevelen gehuld. In 1609 afgebroken en vervangen door een waakhuis.

4.5.5 Stadsmuur tussen de Borsrockentoren en de Toren zonder naam

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: Onbekend

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Aan de Vest

Historie: ?

4.5.6 Toren zonder naam

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1558 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350 -1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Afb. 32 De Kleine Sluispoort aan de Noordendijk, tegenover de Heer Heymansuysstraat. tekening van C.F. Bendorp, 1783. Coll. SAD, DI 965

Ligging: Aan de Vest ten zuiden van de Heer Heymansuysstraat.

Historie: Komt voor op de bijkaart van Van Deventer (1558) en de kaart van Braun & Hogenberg (1572).

4.5.7 Stadsmuur tussen de onbekende toren en de Kleine Sluispoort

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1558 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350 -1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Aan de Vest

Historie: ?

4.5.8 De Kleine Sluispoort

Naam: Kleine Sluispoort, Oost Sluispoort, Nieuwe Sluispoort, Noordersluispoort, Noorderpoort

Oudste vermelding: 1646

Bouw: 1639-1640 (1), 1774-1788 (2)

Afgebroken in: Tussen 1774 en 1788 (1), 1824 (2)

Ligging: De poort lag aan het begin van de Noordendijk, die in 1603 werd aangelegd, tegenover de Heer Heymansuysstraat. Komt voor op de kaarten van Blaeu (1645), De Hooghe (1676) en Tirion (1742). Voor de poort lag een barbacane of voorpoort.

Historie: Op verzoek van de bewoners van de Heer Heymansuysstraat werd in 1639-1640 de *Nieuwe Sluispoort*, tezamen met de Zuidersluis, gebouwd. Het was echter slechts een eenvoudig *portgen*, waarvan Lips bevroedde dat het 'niets anders was dan een uitgespaard gedeelte in de nieuwe stadsmuur'. Hij vergeleek het met de bijpoortjes, sortiepoortjes of *flepkens* die overal in de muur werden aangebracht om

makkelijker aan de oever van de stadsgracht te komen, waar houtstapels of schepen lagen. Het is dan ook geen wonder dat de *nieuwe sluys poort* (1646) ook *cleijne Sluyspoorte* (1647) werd genoemd. Naast de poort stonden enige muurhuizen. De Zuidersluis lag op de scheiding van de Spuihaven en de Riedijkshaven. De sluis was in gebruik als brug naar de Noordendijk. In 1788 is er sprake van *de kleine sluys of nieuwe Noortpoort*. Aangezien er in 1774 nog sprake was van een *Kleijn Oost Sluys Poortje* kan een herbouw in de tussenliggende veertien jaren niet worden uitgesloten. In 1824 is de poort zonder enige noodzaak afgebroken. Wat overbleef was niet meer dan een opening in de stadsmuur, afgesloten door een stevige deur. De ophaalbrug met de hoge stenen hoofden werd in 1909 door een moderne brug vervangen, die in de vijftiger jaren van de 20e eeuw werd vervangen door een dam met hevelinstallatie.

4.5.9 Stadsmuur tussen de Kleine Sluispoort en de Toren aan de Snellesluis

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Aan de Vest

Historie: Dit stuk muur moet zijn bedoeld in een stuk van 1450: *affter die nyewkerck an der stede vest*. Op de kaart van Guicciardini (1567) is in deze stadsmuur de Snellesluis getekend, waar de latere Lindengracht uitmondt in de Riedijkshaven.

4.5.10 Toren aan de Snellesluis

Naam: Toren aan het sluissie. Het ‘sluissie’ is de Snellesluis, die ervoor zorgde dat de binnengrachten dagelijks gespuid konden worden.

Oudste vermelding: 1558 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Deze toren stond iets ten zuiden van de Heer Heymansuysstraat aan de Vest, bij de Snelle- of Noordersluis. Komt voor op de netkaart en de bijkaart van Van Deventer (1558), maar niet op zijn kaart van 1545 en ook niet op die van Guicciardini (1567), maar wel weer op die van Braun & Hogenberg (1572), maar niet bij Blaeu en De Hooghe (1676).

Historie: In 1737 wordt hij vermeld als de *toren aan het sluissie*. Hij stond er nog in 1779, maar had toen zijn functie al verloren: *van ouds zijnde geweest een wagtoren*. Volgens Lips identiek aan de Melistoren, maar die staat elders.

4.5.11 Stadsmuur tussen de Toren aan de Snellesluis en de Melistoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350 – 1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Aan de Vest

Historie: Onbekend

4.5.12 De Melistoren

Naam: Melistoren, Houtkoperswaakhuis

Oudste vermelding: 1490

Bouw: Voor 1490

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: De toren stond achter het kerkhof van de Nieuwkerk en volgens Lips bij de oude gracht. De toren komt niet voor op de stadskaart van Van Deventer (1545), maar wel op zijn kaarten van 1558 (in de knik van de stadsmuur); niet op die van Guicciardini (1567), maar wel op die van Braun & Hogenberg (1572) en Blaeu (1645).

Historie: Ongeveer op deze plaats is bij de nieuwbouw op het Nieuwkerksplein een massagraf ontdekt, vermoedelijk slachtoffers van een pestepidemie.

4.5.13 Stadsmuur tussen de Melistoren en de Pellentoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1450

Bouw: 1350-1400?

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: ?

Historie: ?

4.5.14 De Pellentoren

Naam: Pellentoren

Oudste vermelding: 1485

Bouw: Vóór 1350

Afgebroken in: Omstreeks 1590

Ligging: Volgens Balen stond de *Pelletoorn opte hoeken van 'et eynde des Riedijks-en Toorn-straatjes*. Op de westelijke hoek van de Torenstraat-Riedijkstraat dus. Komt niet voor op de kaarten van Van Deventer, wel op die van Guicciardini (1567). Op latere kaarten komt deze toren niet meer voor.

Historie: De toren stond op de grens met Heer Daniëlsambacht en wat bezijden de Nieuwkerk, iets van het water vandaan op de hoek van de Torenstraat en de Riedijkstraat. De toren wordt volgens Lips nog in 1485 vermeld, maar daarna niet meer. Op de kaart van Guicciardini (circa 1567) staat de toren echter nog aangegeven. Hij maakte mogelijk onderdeel uit van de eerste stadsmuur, maar de aanwezigheid van een muur langs de Torenstraat is nog niet aangetoond. In 1955 is er het eerste archeologische onderzoek naar een stadstoren/deel van de stadsmuur ingesteld in verband met heiwerkzaamheden ten behoeve van de bouw van een flat. Na het afbreken van een heipaal ging men op zoek naar de oorzaak daarvan en de onderzoekers stootten op een circa één meter brede muur. Wat bevond zich hier? In *De Dordtenaar* van 25 januari 1955 is te lezen dat er maar twee mogelijkheden waren: 'of er heeft ter plaatse een stadsmuur gelopen of we zijn hier gestuit op de restanten van een oud en machtig bouwwerk.' In dat laatste geval zou het dan kunnen gaan om het eerste huis van de heren Van der Merwede. De stenen zouden, vanwege de ruwere vorm, nog ouder zijn dan die van het Huis te Merwede, d.w.z. van vóór 1350. Echter, na onder-

zoek door de toenmalige stadsarchivaris mr. Beyerman en diens assistent Goulooze, die bijna zouden lijden aan een *stadsmuur-oude bouwwerken-ontgravingscomplex* (volgens de journalist) zou het om het fundament van een toren te gaan, en wel de Pellentoren. Het onderzoek werd uitgevoerd tot een diepte van 8,5 m onder het maaiveld, waarbij de fundamente van de toren tot 7 m diep reikten. De fundamente bleken uiteindelijk 1,10 m dik te zijn. De onderzijde was met natuursteen bekleed. Het grondoppervlak van de ronde toren bedroeg 8,5 x 7,8 m. In de muren vonden zij drie schietgaten, gericht naar de Vest en naar de rivierzijde achter de Riedijk.

4.5.15 Stadsmuur tussen de Pellentoren en de Ammentoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: Onbekend

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Langs de Torenstraat (?)

Historie: ?

4.5.16 De Ammentoren

Naam: Ammentoren, Rode toren, Katharinen Torn, Katheline Torn. De verklaring van de naam Rode toren kan liggen in het gebruik van rode baksteen of dat de met (rood) bloed beklede scherprechter/beul van de Heerlijkheid van de Merwede in deze toren gewoond zou hebben. De naam Ammentoren hangt samen met het woord *amman*, waarmee de schout van de heerlijkheid van de Merwede werd aangeduid. De naam Katharinen of Katheline Torn verwijst mogelijk naar Katheline Harst of Horst die in 1429 de toren bewoonde.

Oudste vermelding: 1311

Bouw: Vóór 1311

Afgebroken in: 1616-1620

Ligging: Op de noordoosthoek van de Boomstraat en de Voorstraat. Komt op geen enkele kaart voor.

Historie: De *Ammen toern* (1311) stond oorspronkelijk in de ambachtsheerlijkheid van de Merwede. Volgens Van Baarsel kan de toren als gevangenis van de heren van der Merwede in gebruik zijn geweest tot aan het begin van de 14e eeuw. Na 1330 was hij geen gevangenis meer, maar werd door particulieren bewoond. In de tweede helft van de 14e eeuw zal deze toren zijn opgenomen in de 'klassieke' stadsmuur van Dordrecht. In 1399 had de toren een uurwerk. Volgens de stadsrekening van 1421 werd in dat jaar deze *vuyrcloc* op de *Ammentoorn* vernieuwd. Aan de voet van de toren was aan het begin van de 15e eeuw een *cleyn vischmarct* ingericht. De toren heeft lange tijd gefunctioneerd als ontvangkantoor en werd in 1620 verbouwd tot enkele woningen. Volgens Lips is het mogelijk dat de Torenstraat naar deze toren is genoemd. In 1418 was sprake van de *Toernstrate*. In 1433 werd niet alleen de naam *toernstraetken* vermeld, maar was tevens sprake van een *stede poert*. Deze is echter tot op heden nog niet geïdentificeerd. Mogelijk was dat het Lepelpoortje midden op de Torenstraat, als restant van de oudste stadsmuur.

4.5.17 Stadsmuur tussen de Ammentoren en de Hanneken van Dordtoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: Onbekend

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Aan de noordrand van de Boomstraat (?)

Historie: ?

4.5.18 De Hanneken van Dordtoren

Naam: Hanneken van Dordtoren

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: 1617

Ligging: Naast de Boombrug. Op de kaarten van Jacob van Deventer (1545/1558) afgebeeld als toren met uurwerk en een hoge spits. Komt ook voor op de kaart van Guicciardini (1567) en Braun & Hogenberg (1572).

Historie: We moeten onderscheid maken tussen het standbeeld van Hanneken van Dordt en de Hanneken van Dordtoren. Het standbeeld, naar alle waarschijnlijkheid het beeld van een reus of reuzin die de Dordtse stadswimpel droeg, afgebeeld op de kopie uit 1674 van de stadskaart van Van Deventer (1545) en op de minuutkaart

Afb. 33 De Boombrug met omgeving op een uitsnede van de kopie uit 1674 van de kaart van J. van Deventer uit 1545. V.r.n.l.: de Hanneken van Dordtoren en het beeld van Hanneken van Dordt (4.5.18), de Boombrug, enkele muurhuizen, de Groot-hoofdpoort (4.5.20), de Puttoxtoren (4.7.1) en aansluitend de stadsmuur langs de Kuipershaven. Coll. SAD, GPV G 689.

van 1558 (niet op beide andere kaarten!), stond op de Groote Brug. De *booch onder Hanneken van Dort* is vermoedelijk een boog van de brug onder het beeld. De toren stond een stukje verder oostwaards net buiten de brug. Wanneer de toren is gebouwd, is onbekend. In 1590 wordt gesproken over *den toorn neffens Hanneken van Dort*. In 1585 was er nog sprake van een *kaeye buyten hanneken van Dordrecht*. Misschien werd deze kade in 1439 aangeduid als het *cleyn hoeft*. Er is dan geen verwijzing naar de toren. De kade is verdwenen bij de aanleg van een bolwerk in 1616, dat te zien is op de kaart van Blaeu (1645). Tegelijkertijd zal de toren zijn afgebroken, want Van Dalen meldt dat de toren verdween toen de Groote Brug (de huidige Boombrug) in 1617 werd versmald en van huizen werd voorzien. Het voetstuk van de toren kan een in onbruik geraakte kapel zijn geweest, mogelijk de in 1363 genoemde *sciplude cappelle*, want die stond *bi der grooter brigghen*. In 1574 werd de Boombrug aangeduid als *die brugge van hanneken van dort*. Indien het om dezelfde locatie gaat, kan de Hanneken van Dordtoren niet vóór het derde kwart van de 14e eeuw zijn gebouwd. Als het Klein Hoofd hier lag, dan is een datering van vóór 1439 zelfs te voorzien van een vraagteken.

4.5.19 Stadsmuur tussen de Boombrug en de Groothoofdspoort

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: Onbekend

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Voor 1645

Ligging: ?

Historie: Op de kaart van Van Deventer (1545) komt westelijk van de Boombrug geen muur voor, maar een poortje. Op de kaart van Guicciardini (1567) staat er een gebouwtje. Misschien een dichtgemetselde poort.

4.5.20 De Groothoofdspoort

Naam: Groothoofdspoort, Puytcoxpoort

Oudste vermelding: 1496

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Verbouwd tussen 1440 en 1450 en in 1616/1617; staat er nog.

Ligging: Op de kop van de Wijnstraat. Komt op alle kaarten voor.

Historie: De *poort van 't Grote Hooft* was in eerste instantie een onbetekenend poortje in de stadsmuur dat leidde naar een grote uitgebouwde steiger. Naast het poortje zou, volgens Lips, een toren hebben gestaan, waarvan de resten in 1968 bij de restauratie van de latere poort te voorschijn zijn gekomen. De ouderdom van poort en toren is ongewis. Lips was van mening dat dit ensemble tussen 1440 en 1450 in gotische stijl herbouwd zou zijn, inclusief arkeltorentjes op de hoeken. Toen zal de toren wel zijn verdwenen. Volgens Janse en Van Straalen was de functie van de poort zeker niet defensief van aard. Om een zwaar beleg te kunnen doorstaan waren de slechts twee stenen dikke muren veel te kwetsbaar. Aan de rivierzijde zijn dichtgemetselde kruisvensters van een vroeg type aangetroffen, die ook al niet wijzen op een zwaar verdedigingswerk. Aan beide zijden van de nog originele 15e eeuwse poortdoorgang bevond zich een lokaal met een stookplaats. Boven beide ruimten en de doorgang was

Afb. 34 De Groothoofdspoor aan de stadzijde, met de opvallend hoog gelegen Boombrug.
Tekening van C.F. Bendorp naar C. Pronk, 1728. Coll. SAD, DI 242 CC.

één grote rechthoekige ruimte voorhanden. De in 1496 vermelde *puytocx poert* heeft op deze poort betrekking. Er was nog geen toren óp de poort. Een toren werd pas aangebracht nadat de naastgelegen Puttoxtoren in 1607 was ingestort. In zekere zin verving de Groothoofdspoor de oude Puttoxtoren. Waarschijnlijk voldeed de nieuwe poort met toren niet meteen, want al in 1616 en 1617 werd gewerkt aan *t maecken vande Nieupoort*, de verbouwing in renaissancevormen, die in 1618 gereed was. Pas daarna kwam de term *Groote hooftspoor* op (1640). De huidige muren staan vóór de middeleeuwse muren. De met een zadeldak gedekte poort had in eerste instantie een vierkante slanke toren, met daarop een zeeridder als windvaan. Deze poort is afgebeeld bij Willaerts, Cuyp en Van Goyen. De huidige balustrade en de achtkantige koepel werden rond 1694 aangebracht. Van Dalen diskwalificeerde deze aanpassing als ‘verknoeiingswerk’. Lips vond de poort door deze toevoegingen ‘aanmerkelijk ontsierd’ en ging zelfs zover dat hij degenen die hiervoor verantwoordelijk waren nauwelijks kon ‘vergeven dat zij onze poort zo mishandeld hebben’. In de 18e eeuw werd aan de buitenzijde nog een rococo-voorpoortje geplaatst, met daarnaast twee nissen waarin destijds beelden van Mars en Minerva stonden. Aan deze waterzijde, aan de buitengevel boven de ingang, bevindt zich een medaillon met de Dordtse (of beter: Hollandse) stedenmaagd, in de Hollandse tuin van gevlochten wilgentakken, met een palmtak in haar hand (zinnebeeld van de ongetrouwde staat) en het stadswaapen op haar schoot. Zij is omgeven met de wapens van vijftien Hollandse steden. Deze zijn geschilderd door de Dordtenaar Symon Fransz., de grootvader van Aelbert Cuyp. Om haar hoofd heeft zij ten teken van ongenaakbaarheid een wijnruit. De hele voorstelling symboliseert de militaire kracht van Dordrecht. Aan de rivierzijde was de Groothoofdspoor de belangrijkste poort. Veel schepen legden aan bij het Groot Hoofd. Zij die de stad in wilden, moesten eerst de voorpoort door, die achter hen werd

gesloten. De wacht kon hen vervolgens goed bekijken en indien nodig fouilleren. Pas als alles in orde was bevonden, ging de hoofdpoot open en konden bezoekers door de poort de stad in. In het inwendige van de poort was er een wachthuis voor de poortwachters. Later werd het een woning voor de beurtman/schipper op Rotterdam. Ook was er het wachtlokaal voor de passagiers gehuisvest. In 1893, 1926 en 1971 is de poort gerestaureerd.

Van 1894 tot 1925 is in het poortgebouw het museum van de Historische vereniging Oud-Dordrecht gevestigd geweest. Vanaf 1925 vond de collectie onderdak in het museum mr. Simon van Gijn aan de Nieuwe Haven. Waar de verzameling in de toekomst terecht komt, is nog ongewis. Dordrecht heeft behoefte aan een Dordts Historisch Museum waarin de vaak bijzondere historische voorwerpen die de geschiedenis van de stad illustreren permanent getoond kunnen worden.

Sector 6: Van de Melistoren tot de Hanneken van Dordttoren

In dit tracé, dat tot doel had de Riedijk binnen de stadsversterkingen te brengen, bevinden zich twee torens. Eerst de Berthout Loenistoren en vervolgens bij het Hoefijzerstraatje (genoemd naar een brouwerij) de toren bij het tolhuis van de Geervlietse tol. De opvallendste stadspoort hier was, zeker in de 17e eeuw en later, de Riedijkspoort, die een oudere voorganger gehad moet hebben. Dat geldt ook voor het Melkpoortje. Het Hoefijzerpoortje was van weinig betekenis.

4.6.1 Stadsmuur tussen de Melistoren en de Berthout Loenistoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1450

Bouw: Vóór 1450

Afgebroken in: 1902

Ligging: Aan de Bleijenhoek. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572), Blaeu (1645), De Hooghe (1676), Tirion (1742). Op de kaart van Nunnink (1849) komt nog een aantal muurhuizen voor.

Historie: In 1987 is tijdens bouwwerkzaamheden een deel van de muur blootgelegd en konden enige waarnemingen worden verricht. Daar was de muur 63 cm dik. Er werden steunen van weerbogen aangetroffen met een lengte van 120 cm. Het duidt erop dat deze uitbreiding ook een weergang op bogen kende.

4.6.2 De Berthout Loenistoren

Naam: Berthout Loenistoren, Maertenstoren, Ronde toren, Spaanse toren

Oudste vermelding: 1450

Bouw: Voor 1450

Afgebroken in: Voor 1590 (1), 1893 (2)

Ligging: Bij de Riedijkse poort, tussen de Bleijenhoek en de Riedijkshaven. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572), Blaeu (1645). Komt waarschijnlijk als ronde toren voor op de kaart van Nunnink (1849).

Afb. 35

De stadsmuur tussen de Kleine Sluispoort en het Melkpoortje. Hier zien we tussen de Kleine Sluispoort (4.5.8) en de Riedijkspoort (4.6.4) de Melistoren (4.5.12) en de Berthout Loenistoren (4.6.2) en vervolgens de Riedijkspoort, de Toren bij de Geervlietse Tol (4.6.6), het Hoefijzerpoortje (4.6.7) met landhoofd en het Melkpoortje (4.6.9). Uitsnede uit de kaart van J. Blaeu, 1645. Coll. SAD, 165.

Historie: De toren zou in 1450 zijn gebouwd, waarvoor 250.000 bakstenen werden verbruikt. De toren deed dienst als wachthuis. Later is de toren als woonhuis in gebruik geweest. In 1590 zou er nog slechts een fundament gedeeltelijk in en achter een huis van over zijn geweest. De restanten zijn in 1893 gesloopt.

4.6.3 Stadsmuur tussen de Berthout Loenistoren en de Riedijkspoort

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: Midden 15e eeuw?

Afgebroken in: 1833 (?)

Ligging: Aan de Bleijenhoek. Komt voor op de stadkaart van Van Deventer (1545), Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572), Blaeu (1645), De Hooghe (1676) en Tirion (1742).

Historie: ?

4.6.4 De Riedijkspoort

Naam: Riedijkspoort

Oudste vermelding: 1501

Bouw: Voor 1501 (1), 1589 (2)

Afgebroken in: 1579 (1) 1833 (2)

Ligging: Aan het einde van de Riedijk. Komt voor op de kaarten van Van Deventer en later.

Historie: Volgens Van Dalen de oudste poort van de stad. Gegevens daartoe ontbre-

Afb. 36 De Riedijkspoort aan de stadzijde. Tekening van J. Rutten, 1833. Coll. SAD, GPV nr. G 1126.

ken. We weten slechts dat er vóór 1589 reeds een poort midden op de Riedijk stond: *poert ... opten riedijk* (1501) en *Ryedyck poort* (1522). Volgens Lips was dit een huis dat de Oude Poort geheten zou hebben. De poort werd in 1579 afgebroken, waarna in 1589 de bouw startte van een nieuwe renaissance poort verder oostelijk aan het einde van de Riedijk: *de Ryedtdyxse poorte* (1604). Het doet dus de vraag rijzen of die oude poort wel een woonhuis is geweest, of (naar onze mening) een poort die na inundaties in de 15e eeuw tot woonhuis werd omgebouwd. De nieuwe Riedijkspoort

bestond uit twee delen: een voorpoort en een hoofdboort, die werden gebouwd door de stadsarchitect Adriaan Jansz. van Duynen. De bouw van de poort met uurwerk en slaande klok (uit 1608) heeft vele jaren in beslag genomen en was pas in 1639 voltooid. De toren van de poort werd in 1694 verbouwd.

In de geschiedenis van de stad heeft de poort een belangrijke rol gespeeld. Een echte heldenrol was in 1813 voor de poort weggelegd. In dat jaar bevonden zich Franse troepen aan de overzijde van de Beneden-Merwede te Papendrecht, die de Dordtse vlag met de afbeelding van de stedenmaagd op de spits van de poort aanzagen voor die van de Engelse vijand, waarna ze halsoverkop vertrokken.

4.6.5 Stadsmuur tussen de Riedijkspoort en de Toren van de Geervlietse tol

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: Midden 15e eeuw?

Afgebroken in: 1833?

Ligging: Aan de huidige Merwekade.

Historie: Op de Spaanse kaarten van Van Deventer (1558) is een stadsmuur op bogen getekend.

4.6.6 Toren bij de Geervlietse tol

Naam: Toren bij de Geervlietse tol

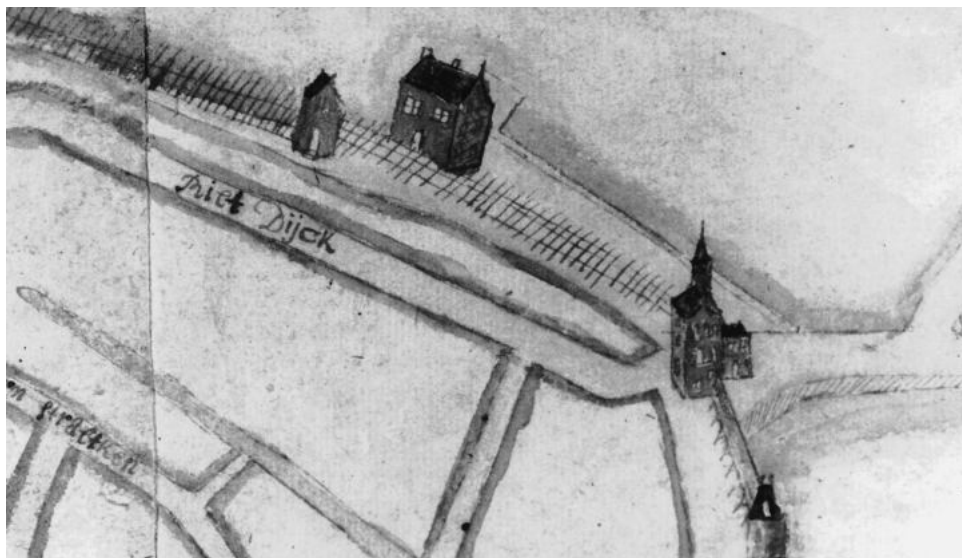
Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: Midden 15e eeuw (?)

Afb. 37

Opgang in de stadsmuur nabij de Riedijkspoort ter plaatse van de voormalige Glasblazersvest (later de Merwekade). Tekening van C.F. Bendorp, 1826, naar J. Rutten. Coll. SAD, DI 242 Z.

Afb. 38 De Riedijk met de Riedijkspoort (4.6.4), palissaden (4.6.8) en de toren en het tolhuis van de Geervlietse Tol (4.6.6), op een uitsnede uit de kopie van 1674 naar een kaart van J. van Deventer, 1545. Coll. SAD, GPV G 689.

Afgebroken in: Vóór 1567

Ligging: Bij het Hoefijzerstraatje. Komt niet meer voor op de kaart van Guicciardini, die er het Nieuw Bolwerk tekende (1572). Op de kaart van Blaeu (1645) komt én een toren én het bolwerk voor. Het bolwerk dat De Hooghe tekende (1676) ligt echter niet tegenover het Hoefijzerstraatje.

Historie: Op de bijkaart van Van Deventer (1558) komt het *Tolhuys* van de Geervlietse tol voor, binnen de muren. Op de kaart van 1545 staat het gebouw direct aan de rivier. Het eerste tolhuis werd in 1469 gebouwd en in 1477 door oproerige poorters *omvergeworpen*. In 1481 is de tol herbouwd. Blijkbaar was dit tweede gebouw wat groter van opzet want in 1572 is er sprake van twee poorten onder de tol, mét een kelder die werd verhuurd. Het tolhuis maakte geen deel uit van de stadsommuring. In de directe nabijheid tekende Van Deventer (1545) een toren: de toren bij de Geervlietse tol. Op de Van Deventerkaarten van 1558 komt een landhoofd ter plekke voor.

4.6.7 Hoefijzerpoortje

Naam: Hoefijzerpoortje, Vestpoortje

Oudste vermelding: 1641

Bouw: Eind 16e eeuw

Afgebroken in: 1833

Ligging: Tegenover het Hoefijzerstraatje.

Historie: Vanaf de late 16e eeuw was er tegenover het Hoefijzerstraatje een deur in de stadsmuur, het zogenaamde Hoefijzerpoortje, dat helemaal geen poortje was. Het was een uitgang voor de buurtbewoners naar een landhoofdje. In tijden van

dreiging werd de deur gewoon dichtgemetseld. De deur of poortje werd ook wel het Vestpoortje genoemd. Dit poortje werd, als *hoefijzers poortje*, voor het eerst vermeld in 1641.

4.6.8 Stadsmuur tussen de Toren bij de Geervlietse tol en het Melkpoortje

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1558 (kaarten Van Deventer)

Bouw: Midden 15e eeuw?

Afgebroken in: 1833 (?)

Ligging: Aan de huidige Merwekade

Historie: Op de stadskaart van Van Deventer (1545) komt een palissade voor, maar op zijn latere kaarten (1558) is sprake van een weergang op bogen. Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572) en Blaeu (1645) tekenden een muur.

4.6.9 Het Melkpoortje

Naam: Florenpoorthuis, Florenspoort, Melkpoortje, Schoonhovense Poort, Nieuwpoort, de poort bij Hanneken van Dordt. De naam Melkpoortje is vermoedelijk afkomstig doordat boeren uit Papendrecht met een roeibootje de rivier overstaken en via dit poortje de stad binnen kwamen om hun melk uit te venten. Het verhaal gaat dat zij midden op de rivier hun melk aanlegden met rivierwater.

Oudste vermelding: 1424 (1), 1616(3)

Bouw: Vóór 1424 (1), 1516 (2), 1615 (3)

Afgebroken in: 1516 (1), 1616 (2), 1833 (3)

Afb. 39 De stadsmuur nabij het Melkpoortje (4.6.9). Tekening van C.F. Bendorp, 1832, naar J. Rutten. Coll. SAD, 242 G.

Afb. 40 Het Melkpoortje met stadsmuur. Detail van het schilderij *Gezicht op Dordrecht*, van A. Willaerts, 1629. Coll. Dordrechts Museum.

Ligging: Naast de Ammentoren (volgens Lips), maar is volgens Van Baarsel de voorloper van het Melkpoortje. Het poortje bevond zich aan het einde van de steeg, genaamd Melkpoortje, bij de huidige Merwekade. Komt als toren voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), ontbreekt op de kaart van Guicciardini (1567) en is een poorttoren op de kaart van Braun & Hogenberg (1572). De kaart van Blaeu (1645) is in dit verband onduidelijk. Wellicht is de tekening hier niet af. De Hooghe (1676) tekent *'t Nieu Poortje*. Tirion (1742) meldt *Het Melk Poortje* getekend te hebben. Ook Nunnink (1849) geeft de ligging van de poort.

Historie: In het eerste kwart van de 15e eeuw lag het *floren poerthuys* (1424) *opten riediic* (1407). Hoe oud dit poorthuis was, is niet bekend. Wellicht gaat de naam terug op graaf Floris V van Holland die in 1285 erven kocht die mogelijk hier hebben gelegen, maar dat zegt nog niets over de ouderdom van het poorthuis. Dit poorthuis is in 1516 vervangen door *tnieuwe poortken staende opten Rietdijck* (1566). Buiten het poortje lagen een paar steigers waar schepen konden afmeren. Nadat omstreeks 1616 daar het Melkpoortje werd gebouwd, zal deze poort zijn afgebroken. Rond 1616-1617 werd hier buiten de *nieuwpoort* een bolwerk aangelegd, dat vanwege de kleur van de gebruikte stenen de naam *tnieuw blaew bolwerck* meekreeg. Het genoemde poortje was in 1615 gebouwd (vandaar waarschijnlijk de naam) en werd in 1677 *'t Schoonhoofs poortje* en pas in 1712 als Melkpoortje aangeduid. Op het bolwerk buiten het poortje vertrok het veer op Schoonhoven. Het poortje werd in 1833 gesloopt.

4.6.10 Stadsmuur tussen het Melkpoortje en de Hanneken van Dordtoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1558 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1545-1558

Afgebroken in: 1833 (?)

Ligging: Langs het huidige Bolwerk. Guicciardini (1567) en Braun & Hogenberg (1572) geven een muur; Blaeu (1645) tekende het Blauwe Bolwerk (1616) ter plaatse.

Historie: Op de stadskaat van Van Deventer (1545) zijn staketsels te zien; op zijn latere kaarten (1558) zijn deze vervangen door een muur. In de tussenliggende periode zullen de palissaden zijn vervangen door de stadsmuur.

Sector 7: Van de Groothoofdspoort tot de Zagerspoort

Dat hier langs de Kuipershaven en de Knolhaven een stadsmuur aanwezig was, weten we uit teksten die gewag maken van de aanleg van de Nieuwe Haven (1409) buiten de toenmalige stadsmuur. In de vier jaar tussen 1429 en 1433 werd dit deel van de stadsmuur afgebroken. Wederom is het een lang tracé met slechts één enkele poort. Voor de 17e eeuw waren er, met uitzondering van de kleine Zagerspoort, nauwelijks echte poorten aan de waterzijde! Men kon de stad blijkbaar alleen via de landpoorten binnenkomen (ook al was dat na 1421 niet eenvoudig!), of via het centrale water (de Oude Haven, later Wijnhaven en de Voorstraatshaven). Van de torens aan de waterzijde weten we veel minder dan van de torens aan de landzijde. Uitzondering is de Watersteinstoren, die echter geen onderdeel uitmaakte van de stadsmuur, maar vóór 1409 als een losse toren buiten de muur stond, met zijn voet in het water van de rivier. De overige torens in dit tracé zijn de Puttoxtoren, de Joppentoren bij het laatste huis aan de Palingstraat, de Alaert van Wijngaerdentoren op de hoek van de Schrijversstraat, de Bakkerstoren nabij de Aardappelmarkt en de Klockelaerstoren tegenover de Roobrug.

4.7.1 De Puttoxtoren

Naam: Puttoxtoren, Uytwijck. Naam wordt ontleend aan Boudewijn Puttock of Puttox, schepen van Dordrecht in 1307.

Oudste vermelding: 1367

Bouw: Voor 1367 (1), 1381 (2)

Afgebroken in: 1607 (omgevallen)

Ligging: Ten westen van de Boombrug. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558). Behoort tot een door Van Deventer getekende groep gebouwen bij het Groothoofd (1544/1545). Of de toren nog bij Guicciardini (1567) voorkomt, is niet duidelijk. Braun & Hogenberg tekenden de toren niet.

Historie: De *Puttox toern*, waaraan omstreeks 1367 gewerkt (*vermetseld*) werd, zou volgens Van Dalen al in 1284 hebben bestaan. Balen en Lips meenden dat de toren in 1381 gebouwd was. Is zij toen herbouwd? Wij menen van wel. De toren diende ter beveiliging van de ingang van de Oude Haven. Het was tevens een tijdelijke gevangenis voor lieden die er werden opgesloten vanwege niet-betalde

schulden. Daartoe bevatte de toren ridder- of gijzelkamers (*Gijzel-Huys*). Er zouden ook politieke gevangenen vast hebben gezeten. De cipier werd *toornwaerder* of *steenwaerder* genoemd. De Puttoxtoren was volgens sommigen dé toltoren van graaf Dirk III van Holland, maar daarvoor is nooit enig bewijs geleverd. Het is ook erg onwaarschijnlijk. De toren is in 1607 ‘van ouderdom’ omgevallen, maar wellicht stond er nog een restant overeind in 1617. Het wijst er in ieder geval op dat de stadsversterkingen slecht werden onderhouden. Vandaar dat kort hierna plannen werden gemaakt om de stad van nieuwe muren en poorten te voorzien. Blijkbaar was de toren nog niet geheel verdwenen, want in 1616 werden er twee woonhuizen in gevestigd. Later zijn ook deze gesloopt en door huizen vervangen.

4.7.2 Stadsmuur tussen de Puttoxtoren en de Joppentoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Aan de Palingstraat. Komt voor op de kaart van Guicciardini (1567) en op die van Braun & Hogenberg (1572), die tevens een halfgrondlopend bolwerk tekenden. Op de kaart van Blaeu (1645) komt hier een extra toren voor, die we niet kunnen plaatsen. De Hooghe tekende rond 1676 huisjes op deze plaats.

Historie: Op de stadskaat van Van Deventer (1545) zien we dat het stuk stadsmuur op bogen tussen de Puttoxtoren en de Joppentoren van zwaar kaliber moet zijn geweest, zwaarder dan de muur in de richting van de Aardappelmarkt.

In 1978 heeft de ROB een klein onderzoekje uitgevoerd naar dit stuk stadsmuur aan het begin van de Palingstraat, waarvan de oorspronkelijke naam overigens *puytock straetgen* is (1449), naar de naast de Groothoofdspoor gelegene Puttoxtoren. De muur bleek vanaf het maaiveld, dat hier op 2 m + NAP lag, nog tot 3,80 m – NAP in de bodem aanwezig te zijn. Een fundamentdiepte van 5,80 m! Er was sprake van twee fasen, met een overgang tussen de 0,70 en 1,00 m + NAP, dus redelijk bovenin. In het bovenste, dus meest recente, deel kwamen bakstenen voor met het formaat 18/19 x 8/8,5 x 4 cm. Hier kwamen ook grote stukken kalksteen voor, zoals die ook aanwezig waren aan de Spuiboulevard, wat dit deel van de muur omstreeks 1600 of aan het begin van de 17e eeuw plaatst. De onderste grens hiervan lag op 1,60 m + NAP. Dit is waarschijnlijk de 16e eeuwse stadsmuur, die ook door Van Deventer is afgebeeld. Het onderste, dus oudste, deel had formaten van 25/27 x 12/13 x 5/5,8 cm en was gefundeerd op een laag zachthouten delen in een puinbed. Het baksteenformaat wijst op een aanleg in de vroege tweede helft van de 14e eeuw. Aan dit deel was een 1,10 m brede steunbeer gebouwd, die eventueel ook gezien kan worden als deel van een weerboog.

4.7.3 De Joppentoren

Naam: Joppentoren, waarschijnlijk genoemd naar Adriaan Joppen van Teresteyn, een laat-16e eeuwse burgemeester van Dordrecht. Hij woonde in 1594 bij de *Hop-*

Afb. 41 De Joppentoren met het Damiatebolwerk, ook wel 'De Punt' genoemd. Tekening van J. Boshamer, 1840, naar een tekening uit het midden van de 17e eeuw. Coll. SAD, DI 1019.

pen steiger (1404); de steiger kreeg in 1621 de naam van de burgemeester: *Arijen Joppen steijger*.

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: 1851

Ligging: Naast het laatste huis in de Palingstraat en de ingang van de Wolwevershaven. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), op die van Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572), Blaeu (1645) en De Hooghe (1676) die de toren van de tol van Geervliet tekent. Tirion (1742) tekende de toren ook.

Historie: Deze verdedigingstoren was gebouwd op de doorgang van de Kuipershaven naar het Groothoofd. De toren waakte over de in 1609 gegraven Wolwevershaven. In 1581 was de toren bewoond door particulieren. Vanaf 1600 was hier het ontvangstkantoor van de Geervlietse tol gevestigd, die verhuisd was van de Riedijk naar de omgeving van het Groothoofd. Boven was een woning, beneden het wachthuis. In 1834 is de toren verbouwd tot woonhuis en stond lange tijd tussen de huizen van de Palingstraat en het water, zodat het Groothoofd alleen via de Groothoofdspoort bereikt kon worden. Nadat omstreeks 1830 de stadsmuur zijn functie verloren had, werden vele torens een sta-in-de-weg. Om een betere toegang

te krijgen tot het Groothoofd moest of de poort of de toren worden gesloopt. In 1851 werd besloten de toren te slopen.

4.7.4 Stadsmuur tussen de Joppentoren en de Alaert van Wijngaerdentoren

Naam: Onbekend

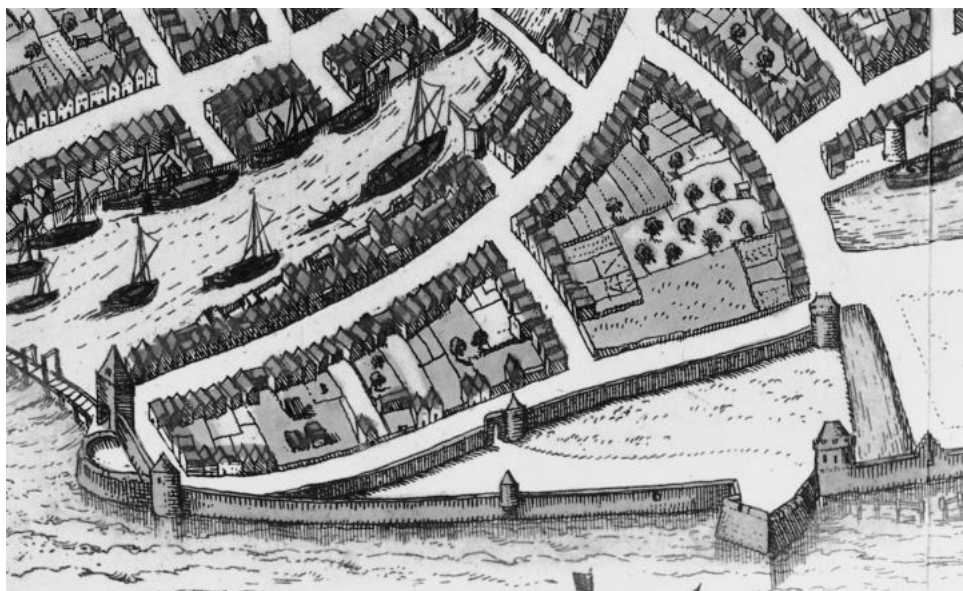
Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1417 (Lips)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Ter plaatse van de Kuipershaven. Komt op de kaarten van Van Deventer (1545/1558) voor en op die van Guicciardini (1567). De muur komt ook voor op de kaart van Braun & Hogenberg (1572). Van Wijk denkt (waarschijnlijk ten onrechte) dat hier geen muur is geweest. Er zou hier een *oude wal* moeten zijn. Bij Blaeu (1645) komt geen muur meer voor.

Historie: De stadsmuur zou hier onder de huidige rooilijn van de Kuipershaven gelopen hebben, maar volgens de kaarten is er tussen muur en bebouwing wel degelijk een straat. Het betreft een voorganger van de huidige Kuipershaven, of die straat bevindt zich onder de huidige rooilijn, wat zou betekenen dat de stadsmuur onder de huizen ligt. De huidige Kuipershaven werd pas kort na het graven van de Wolwevershaven (1609) aangelegd en heette eerst *opten nieuwhaven* (1633), later (deels) de *Engelsche kaj* (1658) of *Keulse kaj* (1674), om pas in 1775 de naam

Afb. 42 Uitsnede uit de kaart van Braun & Hogenberg uit circa 1572. Ter plaatse van de latere Wolwevershaven (1609) is een merkwaardige dubbele omwalling getekend met een niet-toegankelijke haven langs Het Vlak. V.l.n.r. de Boombrug, de Groothoofdspoort (4.5.20), de Joppentoren (4.7.3) en aan de binnenmuur de Alaert van Wijngaerdentoren (4.7.5) met naastgelegen poortje en de Bakkerstoren (4.7.7). Van de merkwaardige muur aan de rivierzijde zijn geen namen bekend. Coll. SAD, DI 144.

Kuipershaven te krijgen. In 1606 was er sprake van om de *aarde van de oude wal weg te doen, beginnende aan het tolhuis* (Joppentoren) *strekkende naar Sint Joost* (hoek Kuipershaven/Aardappelmarkt). Wij denken dat deze vermelding slaat op de overzijde. Lips meldde dat aan de Kuipershaven oorspronkelijk een aarden wal met palissade was, die pas in 1417 werd vervangen door een stadsmuur. Bij de Damiatbrug werd kort na de Tweede Wereldoorlog een rond torenfundament zichtbaar, waarvan verdere gegevens ontbreken.

4.7.5 De Alaerd van Wijngaerdentoren

Naam: Alaert van Wijngaerdentoren, Drenckwaertstoren, Kolsterstoren, Pompenstoren

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Nabij de oostelijke hoek van de Kuipershaven-Schrijversstraat. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558) en Guicciardini (1567). Braun & Hogenberg (1572) publiceerden een toren met een poortje ernaast. Op de kaart van Blaeu (1645) komt de toren niet meer voor.

Historie: Alaerd van den Wijngaerd was volgens Van Dalen omstreeks 1370 een burgemeester van de stad en bewoonde omstreeks 1418/1419 het Huis De Wijngaerd in de Wijnstraat. Het kwam wel vaker voor dat torens in de stadsmuur genoemd werden naar een bijzondere Dordtenaar. Hier betekent het dat de toren op zijn vroegst omstreeks 1400 naar Van Wijngaerden zal zijn genoemd. Of de toren ouder is en voordien een andere naam had, is niet bekend. Mogelijk was onder of naast de toren een *poirt* (1456), in later tijd ook een ‘flepken’ (een eenvoudig af te sluiten poortje) voor de houtkopers. Zeker is dat tot 1609 de rivier hier langs stroomde. Eerst in dat jaar werd de Kuipershaven aangelegd. Op een kaart uit 1677 wordt de toren vermeld als ‘pakhuys’. Sinds 1903 stond op die plaats een pastorie.

4.7.6 Stadsmuur tussen de Alaert van Wijngaerdentoren en de Bakkerstoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: Onbekend

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: De stadsmuur moet onder de huizen van de Kuipershaven hebben gelopen.

Historie: ?

4.7.7 De Bakkerstoren

Naam: Bakkerstoren, Bakkerswaakhuis

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: Voor 1545

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Hoek Kuipershaven-Aardappelmarkt, naast de kapel van St. Joost, die er tot 1625 stond. Aanwezig op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guic-

ciardini (1567), Braun & Hogenberg 1572) en niet meer op de kaart van Blaeu (1645).

Historie: ?

4.7.8 Stadsmuur tussen de Bakkerstoren en de Klockelaerstoren

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: Onbekend

Bouw: 1350-1400

Afgebroken in: 1429-1433

Ligging: Vanaf de Bakkerstoren schuin over de Aardappelmarkt naar de Klockelaerstoren.

Historie: ?

4.7.9 De Klockelaerstoren

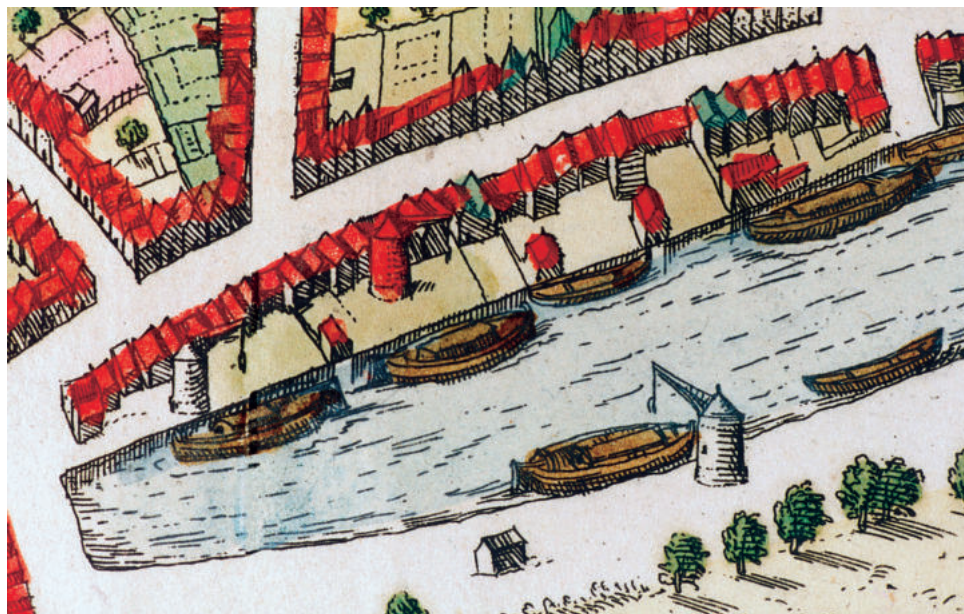
Naam: Klockelaerstoren, Toeverlaetstoren, Herman Vinckentoren, Clays Scoutatentoren, Vinckentoren, Vinckenburg

Oudste vermelding: 1385

Bouw: 1350-1385

Afgebroken in: Voor 1558 (?)

Ligging: Aan de Nieuwe Haven in het verlengde van de 's Heer Boeijenstraat. Komt als zodanig voor op de kaart van Braun & Hogenberg (1572), maar is dan niet in-

Afb. 43 De Nieuwe Haven met v.l.n.r. de Klockelaerstoren (4.7.9), de Watersteinstoren (4.7.11) en (onder) de Kalktoren (4.9.4). De Klockelaerstoren en de Kalktoren zijn niet ingekleurd. Wellicht wijst dit op afbraak van de torens. Alle drie de losstaande torens zijn hier (ook) kennelijk als kraan in gebruik. Uitsnede van de kaart van Braun & Hogenberg, omstreeks 1572. Coll. SAD, DI 144.

gekleurd, wat kan wijzen op een onlangse sloop van de toren. Komt voor op de stadskaart van Van Deventer (1545), maar niet op zijn kaarten uit 1558 en ook niet op die van Guicciardini (1567) en Blaeu 1645).

Historie: Stond waarschijnlijk, net als de Watersteinstoren, los van de stadsmuur. Het na circa 1558 overgebleven restant was in 1677 als woonhuis in gebruik.

4.7.10 Stadsmuur tussen de Klockelaerstoren en de Zagerspoort

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1429

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: 1429-1433

Ligging: Langs de Knolhaven. Komt op geen enkele kaart voor.

Historie: Daar waar nu de Varkenmarkt en de Houttuinen zijn, liep tot 1429-1433 de stadsmuur. Deze werd verwijderd na de aanleg van de Nieuwe Haven. Kort daarna was een *nyew ka inder nyewerhaven* (1439) aangelegd. Wellicht dat hier ook ergens de plaats is geweest *achter Jan gerrits s. de brouwers poorte tot achter inde nyewe haven toe* (1568). Hoewel die dan wellicht eerder op het Nieuwe Werk gedacht dient te worden, want na 1433 was hier geen muur meer, dus waarschijnlijk ook geen poorten. De door Van Baarsel geopperde veronderstelling dat het om een voor bewoning verhuurde stadspoort zou gaan, is om deze reden minder voor de hand liggend.

4.7.11 De Watersteinstoren

Naam: Watersteinstoren, Toren van jonkvrouw Heylewy van Nessen Jansdochter, Grietken van Drielstoren, Snellart Duyckstoren, Snellaertstoren

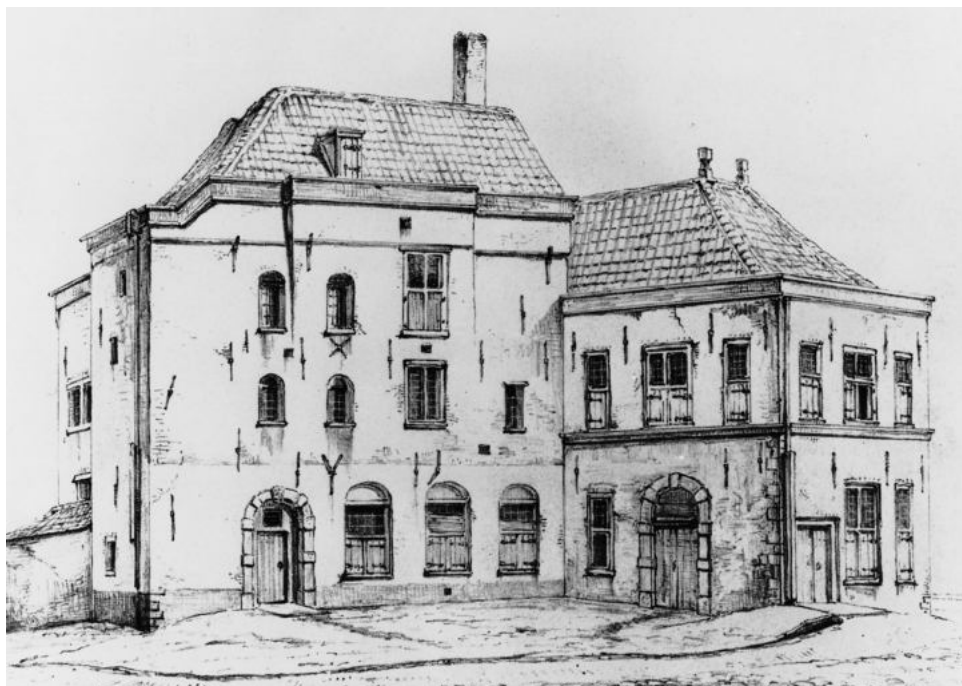
Oudste vermelding: Voor 1409

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: 1560 (1), 1858 (2)

Ligging: Op de huidige Vismarkt. Komt voor op de stadskaart van Van Deventer (1545). Niet bij Guicciardini (1567), wel bij Braun & Hogenberg (1572) en niet bij Blaeu (1645). Wel weer bij De Hooghe (1676), als Watersteyns-Toorn, nu Laken-Hall. Tirion (1742) vermeldt niet de toren, maar wel de lakenhal.

Historie: Aan de ene zijde van de toren was de Knolhaven, aan de andere zijde de Varkenmarkt. De toren was vrij in het water gebouwd. Voor 1409 stond hij aan de rivier en maakte geen deel uit van de stadsmuur. De toren zou omstreeks 1560 gedeeltelijk zijn gesloopt, maar daarna weer met een andere functie herbouwd. Vandaar dat op de tweede kaart van Van Deventer (1565) wel een bouwwerk ter plaatse voorkomt. Waarschijnlijk is de nieuwbouw een particuliere actie geweest, want in 1591 verkocht Margaretha Wenssen de toren; hij was dus toen geen eigendom van de stad. In 1617 werd de toren opnieuw verkocht, nu (weer?) aan de stad: *Den thoorn genaemt Waetersteyn met sijne erven van Grietje van Driel gecoft, wert gehouden tot profijte van de stadt tot een timmerhuys*. In 1645 werd zij het voormalig *stadswerkhuis* genoemd; er naast werd een lakenhal gebouwd. Waarschijnlijk werd de toren bij de lakenhal getrokken, want volgens Balen was in 1670 *het gewesene stadswerckhuys den thoren genaemt Watersteyn ten deele gebruyckt*

Afb. 44 De Watersteinstoren bij de Varkenmarkt, nu Vismarkt. Tekening van C.F. Bendorp, 1844, naar J. Rutten, steendruk van F. Böger. Coll. SAD, DI 242 L.

ten behoeve van de stad tot een lakenhal. De toren was in 1681 in gebruik als opbergplaats van olie voor de stadslantaarns. In 1789 heette de Knolhaven in de omgeving van de toren ook wel *Watersteinskaai*. In 1858 fungeerde de toren als kledingmagazijn voor de schutterij. Daarna is hij gesloopt voor de bouw van de nieuwe zeevismarkt, waar met name zalm en steur werden aangevoerd.

De ROB heeft in 1971 een onderzoek uitgevoerd naar deze toren. Er werden twee bouwfasen aangetroffen. De oudste fase dateert waarschijnlijk uit het laatste kwart van de 14e eeuw. Het betrof een losstaande toren van 8 x 14,5 m. De fundering ervan reikte tot een diepte van 8 m onder het maaiveld. Gedurende de 14e en 15e eeuw stond de toren vrij in de rivier, met een ingemotte voet. Vermoedelijk is de zware onderbouw al tijdens de bouw gaan verzakken, zodat men de toren heeft voltooid met een lichtere opbouw. Er zijn tenminste drie vloerniveaus aangetroffen.

4.7.12 De Zagerspoort

Naam: Zagerspoort, Sagerspoortje

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1350-1400 (?)

Afgebroken in: 1647 (?)

Ligging: Voor de Engelenburgerbrug. Komt voor op de stadskaat van Van Deventer (1545), maar niet op zijn latere kaarten (1558). Komt op de kaart van Blaeu (1645) voor als *Sagers Poort*.

Afb. 45

De stadsmuur of gaanderij achter de Grote Kerk, ter plaatse van de huidige Lange Gelderse-kade. Midden boven de Blauwpoort (4.9.5), de kraan Rodermond, de Zagerspoort (4.7.12) en het rondeel Engelenburg (4.8.1). Verder nog de Ezelstoren (4.8.3) en de St. Pontiaanstoren (4.8.5). Uitsnede uit de kopie van 1674 naar de kaart van J. van Deventer uit 1545. Coll. SAD, GPV G 689.

Historie: Waar de poort bij Van Deventer de tegenhanger lijkt van de Blauwpoort, is het bij Blaeu eerder de toegang tot een steiger. Toch denken wij dat hier een doorgang in het rondeel Engelenburg is getekend! In 1639 is sprake van *t'sagers poortgen* en in 1647 van *'thooff van t'sagerspoortken*..

Sector 8: Van de Zagerspoort tot de (Oude) Vuilpoort

Dit korte stuk bevatte uitsluitend torens: de Engelenburgertoren, later het rondeel Engelenburg genoemd, de Ezelstoren en de St. Pontiaanstoren. Ze zouden alle van 1429 of kort daarna zijn, toen een hier aanwezige wal met palissaden zou zijn vervangen door een echte muur.

4.8.1 Het rondeel Engelenburg

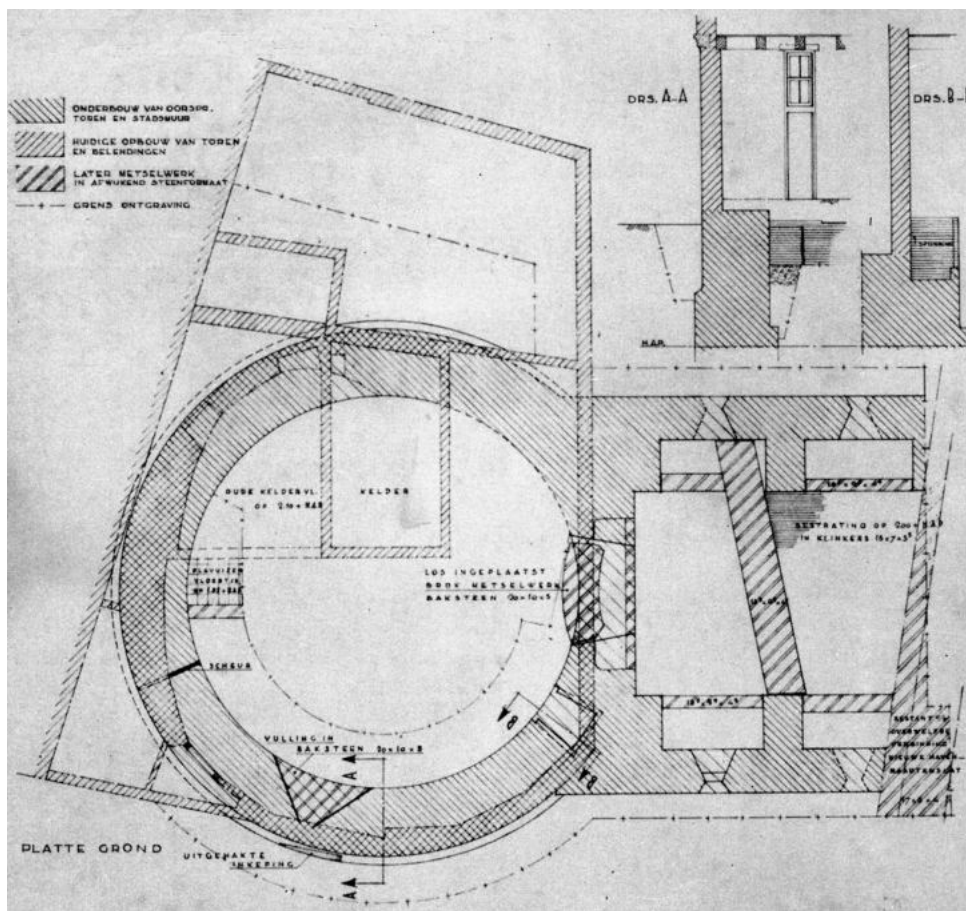
Naam: De toren Engelenburg, later rondeel Engelenburg. De naam zou zijn ontleend aan de bouwwijze, die deed denken aan de Engelenburcht in Rome.

Oudste vermelding: 1429

Bouw: 1429

Afgebroken in: 1647 (1), staat er nog (2)

Ligging: Aan de Lange Gelderse-kade. Komt voor op de Spaanse kaarten van Van Deventer (1558) als onderdeel van de stadsmuur, in verbinding met de hierna te noemen torens. Dit zien we ook op de kaarten van Guicciardini (1567) en Braun & Hogenberg (1572). Op de stadskaart van Van Deventer-kaart (1545) lijkt het twee verdiepingen hoge rondeel Engelenburg echter buiten de muur te staan, net zoals de Watersteinstoren er buiten stond, aan de Zagerspoort verbonden via een stuk stadsmuur. Dat stuk stadsmuur is bij opgravingen eind 1962 ook aangetroffen. Bij Braun & Hogenberg (1572) is het een ronde toren van één verdieping met een

Afb. 46 Plattegrond van de in 1962 blootgelegde onderbouw van het rondeel Engelenburg. Tekening van W. v.d. Berg in Jaarverslag 1975 van de Vereniging Oud-Dordrecht.

kantelenkrans. De *Sagers Poort* bij Blaeu is volgens ons het rondeel Engelenburg. *Historie:* Oorspronkelijk een ronde wachttoren met één platte zijde en een veelhoekige bovenbouw, gebouwd in 1429 om de ingang van de Nieuwe Haven te beschermen. De lage toren had een transachtige omgang die waarschijnlijk in verbinding stond met de weergangen van de aansluitende stadsmuur. De toren wordt geplaatst in een traditie van de Hanzesteden. In 1564 en 1585 is *de toren van Engelborch* verbouwd, vernieuwde men de trappen en werden werkzaamheden verricht aan *de cap aen de thoren op Engelenborch* (1585). De toren werd grotendeels in 1647 verbouwd tot een woning voor de havenmeester van de Nieuwe Haven. Het bestek van *'t Hermaecken van Engelenborch* is bewaard gebleven. In de 18e eeuw is er nog wat aan gesleuteld. De toren is in 1962 archeologisch onderzocht. Het verslag daarvan is te lezen in het jaarverslag van Oud-Dordrecht van 1975. Momenteel is de toren in gebruik als kantoor en woning.

4.8.2 Stadsmuur tussen het rondeel Engelenburg en de Ezelstoren

Naam: Gaanderij of Galerie

Oudste vermelding: 1429

Bouw: 1429

Afgebroken in: 1647

Ligging: Langs de Lange Geldersekaade. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572) en Blaeu (1645).

Historie: Vóór 1429 bevond zich hier geen muur, maar een rij palissaden en was daardoor een zwak punt in de verdediging van de stad. Dat bleek bij het beleg van 1418. Vandaar dat in 1429, toen men belangrijker schade als gevolg van de St. Elisabethsvloed had verholpen, de palissade door een stenen muur met een weergang op bogen, overdekt door een leidendak, werd vervangen. Als gevolg van de aanleg van het Maartensgat in 1647 werd de muur, inclusief *gaelderij*, huisjes en torens, gesloopt.

4.8.3 De Ezelstoren

Naam: Ezelstoren

Oudste vermelding: 1429

Bouw: 1429

Afgebroken in: 1647

Ligging: Aan de Lange Geldersekaade. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1567) en als hangtorentje bij Braun & Hogenberg (1572). Ontbreekt op de netkaart van Van Deventer (1558) en de kaart van Blaeu (1645).

Afb. 47 De stadsmuur bij de Grote Kerk met v.l.n.r. het rondeel Engelenburg, de Ezelstoren en de St. Pontiaanstoren. Dit deel van de stadsmuur met de drie torens werd ook wel het Papebolwerk genoemd. Jan van Goyen schilderde deze muur omstreeks 1645. Deze afbeelding is een kopie uit het midden van de 18e eeuw. Coll. SAD, DI 1012.

Historie: Deze toren werd (tezamen met de St. Pontiaanstoren) waarschijnlijk bedoeld met de door Van Dalen gememoreerde toren(s) zonder naam. Uit 1429 is een aantekening bekend waarin sprake is van een toren en van bogen in die stadsmuur: *aen den toern ende aen die boghen bi verloren cost*. Waarschijnlijk betreft het de Ezelstoren. Op de kaart van Van Deventer van 1545 maakt de stadsmuur hier een knik. Waarschijnlijk kon men door de toren van de ene galerij op de andere komen. De Ezelstoren staat afgebeeld als een hangtorentje op een prent van 1645 naar Jan van Goyen.

4.8.4 Stadsmuur tussen de Ezelstoren en de Sint Pontiaanstoren

Naam: Gaanderij of Galerie

Oudste vermelding: 1429

Bouw: 1429

Afgebroken in: 1647

Ligging: Aan de Lange Geldersekaade. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1567) en Braun & Hogenberg (1572).

Historie: De uit 1429 stammende muur met weergang op bogen, overdekt met een leidendak, werd in 1647 al weer gesloopt.

4.8.5 De Sint Pontiaanstoren

Naam: St. Pontiaanstoren, Toren van de Trappen (men kon hier met een trap op de weergang komen)

Oudste vermelding: 1429

Bouw: 1429

Afgebroken in: 1647

Ligging: Aan de Lange Geldersekaade. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558), Guicciardini (1567), Braun & Hogenberg (1572). Is niet getekend op de netkaart van Van Deventer (1558) en op de kaart van Blaeu (1645), want de muur verdwijnt hier achter de Grote Kerk.

Historie: Deze toren werd (tezamen met de Ezelstoren) waarschijnlijk bedoeld als de door Van Dalen gememoreerde toren(s) zonder naam. Uit 1429 is een aantekening bekend waarin sprake is van: *den toern after 't kercof*. Dit slaat waarschijnlijk niet op de in dat jaar afgebroken Oude Stenen Toren, die in 1290 de *Steenen Torn tegen dat Kerk-Hof* werd genoemd (bij Balen), maar betreft de St. Pontiaanstoren. In 1617 was er sprake van *den thooren opte Gaelderye achter de Grootekercxthooren*, die werd verhuurd.

4.8.6 Stadsmuur tussen de Sint Pontiaanstoren en de (Oude) Vuilpoort

Naam: Gaanderij of Galerie

Oudste vermelding: 1429

Bouw: 1429

Afgebroken in: 1647

Ligging: Ter plaatse van de huidige Lange Geldersekaade. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1544/1545). Op de laatste kaart eindigt de muur in een soort vierkant, waarvan de bedoeling onduidelijk is. Op de netkaart van Van Deventer (1558) lijkt op deze plaats een torentje of huis voor te komen. Komt ook voor als muur

(met een huis) op de kaart van Guicciardini (1567). Braun & Hogenberg (1572) tekent een muur met een klein poortje erin dat toegang geeft tot een steiger. Op de kaart van Blaeu (1645) staat het huisje van Guicciardini er nog wel op, maar is het poortje vervangen door een rondlopende ommuring, die hier wel een heel lange weg aflegt naar de Leuvebrug. De vraag is of Blaeu het juist heeft, want op de tekening naar Jan van Goyen (ook 1645!) is zowel de St. Pontiaanstoren als een muurhuis te zien, maar geen deel van een ronde ommuring.

Historie: In 1429 is er reeds sprake van een *muere after tkerchoff*, die ter nadere aanduiding *bi verloren cost* stond, een terrein ten noorden van het kerkhof van de Grote Kerk. Dit deel van de stadsmuur had aan de binnenzijde een overdekte weergang op bogen die in de 16e eeuw bekend stond als Gaanderij of Galerie: *een huysken aende vesten aende galerie achter die groote kercke* (1576). In 1636 is er sprake van dat de *gaelderij met een leyen dak* was bedekt. Zo'n leien dak werd ook wel een *loef* genoemd en bevond zich ook op de nabijgelegen brug, vandaar *Loeve-* of Leuvebrug. Kort hierna werd de gaanderij afgebroken bij de aanleg van het Maartensgat in 1647.

Sector 9: Van het Damiatebolwerk tot de Blauwpoort

Het betreft stadsmuren van een uitbreidingsperiode. Eerst na de aanleg van de Nieuwe Haven (1409), later die van de Wolwevershaven (1609). Het geheel wordt Het Nieuwe Werck genoemd en maakte aldus geen deel uit van de oude middeleeuwse binnenstad. Om die reden worden de muren en de torens hier samen genoemd. Op de stadskaart van Van Deventer vinden we op het Nieuwe Werck alleen een palissade, een wachthuis en een voorloper van de Blauwpoort. Op andere Van Deventerkaarten (1558) komen evenwel al muren voor. Langs deze muur bevonden zich geen poorten of torens, wel moderne bastions. De muur liep van het bastion aan de Nieuwe Haven langs de Binnenwalevest, achter de tuinen langs naar het Vlak en zo verder naar het Damiatebolwerk, dat destijds het bolwerk Oostenburg werd genoemd. De uit 1611/1612 daterende palissade die hier de Wolwevershaven beschermde, werd in 1644 vervangen door een muur. Kort daarna is het restant van de oude stadsmuur langs de Kuipershaven gesloopt. Het merendeel van de stadsmuur langs de Knolhaven was al tussen 1429 en 1433 afgebroken. Langs de Nieuwe Haven stond slechts één toren, die geen deel uitmaakte van de ommuring, een element dat hij gemeen had met de Watersteinstoren. Deze Kalktoren bevond zich ongeveer ter hoogte van het Museum Van Gijn, iets ten oosten van de Lange IJzeren Brug. Samen met de staketsels in de rivier verdedigde de toren een deel van de stad aan de noordzijde. Aan het Blauwpoortsp plein, ten noorden van de Engelenburgerbrug, bevond zich de Blauwpoort.

4.9.1 Damiatebolwerk

Naam: Oostenburg, Blauw Bolwerk, Damiatebolwerk

Oudste vermelding: 1609

Bouw: 1609

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Op het Damiatebolwerk. Komt als bastion voor op de kaarten van Blaeu (1645) en Tirion (1742).

Historie: De oudste vermelding is die van een wachthuis op Oostenburg (1608). In 1611 is er sprake van *de nieuwegegraven haeven beginnende aende palesade staende op het bolwercken van oostenburch*. Oorspronkelijk was er dus een palissade, waarschijnlijk op een aarden wal. Hierop stonden ook kanonnen. Pas in 1644 was er sprake van het *Bolwerck van Damiaten*. Wellicht is het bolwerk toen in steen omgevormd. Het bolwerk moest de ingang van de Wolwevershaven beschermen, tezamen met de Joppentoren aan de overzijde.

4.9.2 Stadsmuur tussen het Damiatebolwerk en het Vlak

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: Onbekend

Bouw: 1544

Afgebroken in: 1699

Ligging: Achter de huizen van de Wolwevershaven. In dit deel van de muur zijn geen torens aanwezig. Op de kaart van Braun & Hogenberg (1572) komt ter plaatse van het Nieuwe Werck, waar later de Wolwevershaven zou komen, een insteekhaven voor, afgesloten door een muur met daarnaast een toren, een bastion en een hangtoren. Waar Van Wijk dacht dat de stadsmuur aan de overzijde, de latere Kuipershaven, niet meer zou bestaan, denken wij dat het onderhavige deel van de stadsmuur wel eens fantasie zou kunnen zijn. Redenen: de insteekhaven lijkt niet toegankelijk (was dat wel op de kaarten van Van Deventer!) en de torens

Afb. 48 De palissade tussen het Damiatebolwerk en het Vlak. Detail van het schilderij 'Gezicht op Dordrecht' van A. Willaerts, 1629. Coll. Dordrechts Museum.

Afb. 49 De ingang van de Nieuwe Haven (uit 1409). In het midden de Engelenburgerbrug met links daarvan de Blauwpoort (4.9.5, met twee torens!) en nog een poortje tussen de palissade.

komen nergens meer voor, ook niet op de kaart van Blaeu (1645), die alleen een lange muur tekende, zonder torens. De 'oude wal' die Van Wijk memoreert, is niet de stadsmuur, want dat was geen wal maar een muur (!), maar een wal met een palissade op de zandbank aan de noordwestzijde van de stad. Dit sloot inderdaad aan op de Joppentoren, die toen als Toltoren in gebruik was. De vermelding van de hoek van St. Joost, moest wel zo zijn gekozen, omdat er geen andere naam voorhanden was.

Historie: ?

4.9.3 Stadsmuur tussen het Vlak en de Blauwpoort

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: 1558 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1544

Afgebroken in: 1699

Ligging: Aan de buitenzijde van de Binnenwalevest. Op de stadskaat van Van Deventer (1545) wordt uitsluitend een palissade aangegeven. Op de kaarten uit 1558 staat de stadsmuur op het Nieuwe Werck achter de Nieuwe Haven al afgebeeld. Van Wijngaerde tekende zowel een muur als een wal. Op de kaarten van Van Deventer staan twee of drie torens en een poort die wij niet hebben kunnen traceren. Op de hoek bij de Buitenwalevest is een bastion uitgebouwd.

Historie: De stadsmuur begon bij de Blauwpoort en het *bolwerk op ter Haven* en liep aan de buitenzijde van de Binnenwalevest, en eindigde bij het *bolwerc op ter Helling* bij het Vlak (afgebeeld bij Guicciardini). De muur, waarschijnlijk op bogen, werd in 1699 afgebroken vanwege de aanleg van de Buitenwalevest. Er werd geen nieuwe muur meer aangelegd.

4.9.4 De Kalktoren

Naam: Kalktoren, Aerschattoren, Thoorn van doude Staketten (?)

Oudste vermelding: 1312 (wonderlijke datering!)

Bouw: Begin 15e eeuw

Afgebroken in: 1587

Ligging: Nabij museum Mr. Simon van Gijn. Komt voor op de kaarten van Van Deventer (1545/1558).

Historie: Dit is een bijzondere toren. Niet vanwege het feit dat hij op de plattegronden van Van Deventer als een eenzame toren op het Nieuwe Werck staat afgebeeld, maar wel vanwege de door Lips gegeven datering: 1312! Het is niet goed voor te stellen dat hier op een zandplaat in de rivier vóór circa 1400 al een toren kon staan. Misschien behoorde de naam Kalktoren oorspronkelijk aan een andere, reeds verdwenen, toren? De stadsmuur achter de toren aan de rivierzijde was, evenals elders in de stad, voorzien van bogen. Dat is te lezen in een tekst uit 1587 waarin *die booch achter den Calctoren op 't Nieuwe werk met aarde werd toegedect*. In hetzelfde jaar werd de toren verkocht en afgebroken. Hoe het er hier uitzag, is niet goed bekend. Bij Van Deventer (1545) is alleen een palissade te zien, terwijl Guicciardini (1567) wel een stadsmuur tekende, maar niet de toen nog bestaande Kalktoren. In 1994 zijn bij rioleringswerkzaamheden fundamente van zeer zwaar en dik muurwerk blootgelegd. Het kunnen de restanten van de Kalktoren zijn geweest, maar ook van de bij andere tekenaars voorkomende kraan. Het is tenslotte ook nog mogelijk dat een toren tot kraan werd verbouwd.

Afb. 50

De Nieuwe Haven met het 'Nieuwe Werck', een zandplaat in de rivier, met centraal daarop de Kalktoren (4.9.4). Aan de rivier bevindt zich een onbekend deel van de stadsmuur (4.9.3). Detail van de netkaart van J.v.Deventer (1558). Coll. Bibl. Nacional Madrid, MS RES 207, nr. 16, f. 21v-22r.

Afb. 51 'De Gewesene Blauw-Poort te Dordrecht'. Eén van de voorgangers van de laatste Blauwpoort, vóór circa 1650. Tekening van E.H. Schoemaker, 1893, naar J. Hool-aart. Coll. SAD, DI 921.

4.9.5 De Blauwpoort

Naam: Blauwpoort

Oudste vermelding: 1545 (kaart Van Deventer)

Bouw: 1544

Afgebroken in: 1670 (1), 1910 (2)

Ligging: Op het Blauwpoortsplein bij de Engelenburgerbrug of verder noordwaarts. Van Deventer is niet consequent. Op zijn stadskaat van 1545 (tot ons gekomen als kopie uit 1674) staat een poort met twee torens getekend, direct aan de Engelenburgerbrug. Op de bijkaart (1558) is weliswaar de poort getekend met de vermelding *porta*, maar ligt hier niet aan het water, terwijl op de minuut- en netkaarten van 1558 een toren voorkomt naast het bolwerk (dit zou de poort moeten zijn) én één toren naast de brug. Wij denken dat de kaart van Van Deventer van 1545 in 1674 niet correct is overgetekend, want we geloven niet dat de tweetorige poort tussen 1545 en 1558 is afgebroken en elders als een simpele poort(toren) is herbouwd. De poort komt ook voor op de kaart van Guicciardini (1567), als toren op de kaart van Braun & Hogenberg (1572) en als poort op die van Blaeu (1645), maar wekt hier de indruk toegang te geven tot een steiger (Zwijndrechtse veerhoofd) i.p.v. tot het Nieuwe Werck. Komt op dezelfde wijze voor als *Blau Poort* op de kaart van De Hooghe (1676) en als de *Blaauwe poort* op die van Tirion (1742).

Historie: De poort komt voor op de tekening van Van Deventer (1545) als de enige verbindingspoort tussen de stad en het Nieuwe Werk: *de poort van het nyewe werck*

(1577). De brug tussen het Nieuwe Werk en de stad wordt echter al in 1529 genoemd als de *brug vanden nienhaven*. De poort zal aldus in het tweede kwart van de 16e eeuw zijn gebouwd. De oudste vermelding dateert uit 1555 en wordt dan *die blaeuwe poort* genoemd. Volgens Lips is de poort in 1587 ‘belangrijk opgeknapt’. In 1619 komt de vermelding *Blaupoort* voor, naar de kleur van de gebruikte stenen: *leverantie van deksteen, houcksteen ende andere blau steen tot behouwe vant nieuwe blauwe bolwerck* (1616/1617). Naast de poort was dus een bolwerk aangelegd: het *blau bolwerck* (1577). In 1672 was de oorspronkelijke poort vervangen door een gebouw, ook *blauwpoort* (1706) geheten, dat in 1910 werd afgebroken. Het was een kolossaal vierkant gebouw, een woonhuis met twee bordessen aan de stadzijde.

Sector 10: Van de Zagerspoort tot de Annapoort

Ook in dit tracé betreft het poorten, géén torens (!), van een latere stadsuitbreiding als gevolg van het graven van het Maartensgat in 1647. Het betreft de nog aanwezige Catrijnepoort en de identieke, maar reeds verdwenen, Annapoort.

4.10.1 Stadsmuur tussen het rondeel Engelenburg en de Catrijnepoort

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: Onbekend

Bouw: 1652

Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Langs de Korte Engelenburgerkade

Historie: ?

4.10.2 De Catrijnepoort

Naam: St. Catharinapoort, Catharinapoort, Catrijnepoort. De poort is genoemd naar Christina Pijl, vrouw van burgemeester Cornelis van Beveren. De naam is van Christina, via Kerstynne en Kettryne verbasterd tot Catryne.

Oudste vermelding: 1655

Bouw: 1652

Afgebroken in: Nog aanwezig.

Ligging: Op de hoek van de Korte Engelenburgerkade en de Hooikade. Komt voor op de kaart van De Hooghe (1676), Tirion (1742) en Nunnink (1849).

Historie: In 1655 genoemd als *St. Catarine poort*. Deze poort is tegelijk met de Annapoort gebouwd na de aanleg van het Maartensgat, waarmee in 1647 werd begonnen. De poort dateert uit 1652 en zou volgens Van Dalen op de plaats staan van het vroegere Zagerspoortje. Dat is echter niet mogelijk, want de Zagerspoort bevond zich aan de stadzijde van de Engelenburgerbrug.

4.10.3 Stadsmuur tussen de Catrijnepoort en de Annapoort

Naam: Onbekend

Oudste vermelding: Onbekend

Bouw: 1647-1655 (?)

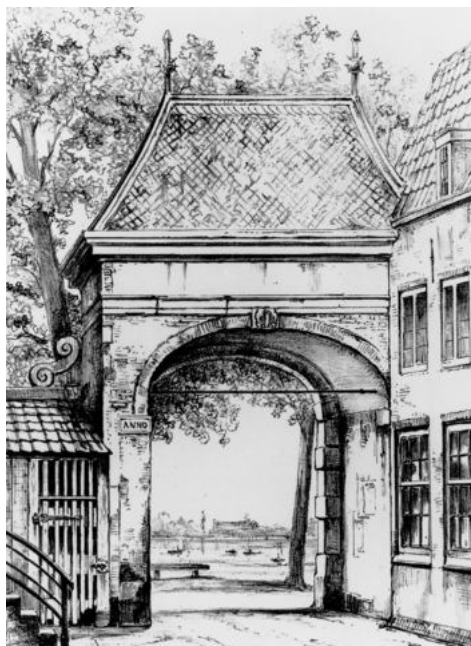
Afgebroken in: Onbekend

Ligging: Aan de Hooikade

Afb. 52

De Catrijnepoort uit 1652 is één van de twee nog bestaande poorten van de stad, omstreeks 1910. Coll. SAD, collectie Meijers.

Afb. 53

De Annapoort werd gelijktijdig met de Catrijnepoort gebouwd. Tekening van C.F. Bendorp, 1844, naar J. Rutten. Coll. SAD, DI 242 N.

Historie: We vragen ons af of hier ooit een muur heeft gelopen, of dat de achterzijde van de huizen als muur diende.

4.10.4 De Annapoort

Naam: Annapoort, Mazelaarspoort, Zakkendragerspoort, Marienpoort. De poort is genoemd naar Anna van den Corput, vrouw van burgemeester Jacob de Witt.

Oudste vermelding: 1677

Bouw: 1652

Afgebroken in: 1869

Ligging: Op de hoek van de Mazelaarsstraat en de Hooikade. Komt voor op de kaart van De Hooghe (1676), Tirion (1742) en Nunnink (1849).

Historie: Deze poort was vergelijkbaar met de Catrijnepoort en ook in 1652 gebouwd. Opvallend is dat de poort regelmatig van naam veranderde. Op een kaart van M. Balen komt zij voor als Mazelaars Poort (1677), terwijl deze twaalf jaar later werd aangeduid als *Sakkendragers poort* en het jaar daarop (1690) als *Anna poorte*. In de 18e eeuw is de naam St. Annapoort in gebruik. Of tussen de Annapoort en de oude stadsmuur bij de Grote Kerk ooit een muur heeft gelopen, is ons niet bekend, maar niet waarschijnlijk, vanwege de ingang van het Maartensgat.

Afb. 54 Plattegrond van Dordrecht, door J. Blaeu (1645). Coll. SAD, DI 165.

5 Ouderdom en chronologie van de Dordtse stadsmuren

5.1 Diverse fasen in de bouw van de Dordtse stadsmuur

De oudste vermelding van een stadstoren komt uit de rekeningen van 1284. In dat jaar stond de Oude Stenen Toren er al. Omdat we geen idee hadden hoe oud de stadsmuur werkelijk was, houden we het voor alle zekerheid op het laatste kwart van de 13e eeuw. Mogelijk houdt de bouw van de toren verband met de doorgraving van de Voorstraatshaven in 1282. Er blijkt uit niets dat er toen al een stadsmuur was. In het volgende hoofdstuk zullen we betogen dat deze naar alle waarschijnlijkheid omstreeks 1290 is gebouwd.

In het eerste kwart van de 14e eeuw komen we nog een toren tegen: de Ammentoren. Wanneer we naar de ligging van beide torens kijken, zien we dat de Oude Stenen Toren de ingang van de Voorstraatshaven lijkt te bewaken, terwijl de Ammentoren een soortgelijke functie vervulde bij de ingang van de Wijnhaven. Misschien zijn beide torens wel gelijktijdig gebouwd en waren ze beide de eerste vormen van stadsversterkingen. Dat zou dan betekenen dat ze beide van vóór 1290 dateren. Al is dat voor de Ammentoren niet te bewijzen.

Tussen 1300 en 1325 komen we de eerste vermeldingen van de stadsmuur tegen. In de omgeving van de Spuipoort wordt de stadsmuur al in 1307 aangeduid en in het Steegoversloot bevond zich in 1325 een stuk stadsmuur. De Spuipoort wordt al in 1312 genoemd, maar kan nog veel ouder zijn. Op grond van het aangetroffen muurwerk is het te verdedigen dat ook de Pelsertoren van (kort voor) 1300 dateert. De conclusie moet zijn dat er omstreeks 1300 een stadsmuur met torens en een poort aanwezig waren. Het betekent ook dat de Spuipoort de oudste stadspoort van Dordrecht is; niet de Riedijkspoort.

Curieus genoeg komen we geen vermeldingen van torens, poorten of muren tegen in het tweede en het derde kwart van de 14e eeuw. Mogelijk dateert de Puttoxtoren uit die tijd, of is zelfs nog ouder, maar de oudste vermelding is 1367. Dit is daarmee meteen de oudste vermelding van een hele reeks torens en poorten die in het laatste kwart van de 14e eeuw genoemd worden, zoals de (Oude) Vuilpoort en de Klockelaerstoren. Aangezien de stadsmuur aan de Vest van (kort?) vóór 1375 moet dateren betekent dit dat uit dezelfde periode ook de stadsmuur die de naam De Lotkens draagt stamt en naar alle waarschijnlijkheid zeker ook de stadsmuur in De Boogjes. De opgravingen aan de Spuiboulevard maakten duidelijk dat de Beulstoren zeker in deze tijd thuishoort, net als de aansluitende stadsmuur. Dat zal ongetwijfeld ook betekenen dat de rest van de stadsmuur aan de Spuiboulevard en de Vest eveneens dateren uit de periode rond 1375. Of dat ook geldt voor de in dit tracé van de stadsmuur aanwezige torens is wel te vermoeden, maar niet te bewijzen. Het valt aan te nemen voor de Botgenspoort, die van vóór de St. Elisabethsvloed van 1421 moet zijn. Datzelfde geldt voor de voorloper van de St. Jorispoort. De Mennebrugspoort zal ook wel van (kort) vóór 1400 zijn. Voor de toren zonder naam in de Suikerstraat, de Hr. Adriaen Ockerstoren en de Soetgenstoren kan dit eveneens worden verondersteld.

Uit het eerste kwart van de 15e eeuw komt de vermelding van de Botgenspoort, de Mennebrugspoort, het Melkpoortje en de Watersteinstoren. Alle vermeldingen

passen echter heel goed in het te veronderstellen tracé van een muur die in de tweede helft van de 14e eeuw tot stand moet zijn gekomen. Voegen we nog daaraan toe dat de stadsmuur aan de zuidzijde van de Nieuwe Haven rond 1430 moet zijn afgebroken, dan ligt het voor de hand dat deze niet in het eerste kwart van de 15e eeuw is gebouwd. Immers, de Nieuwe Haven is van 1409! Met andere woorden, wij denken dat ook dit deel van de muur thuishoort in de tweede helft van de 14e eeuw.

Uit het tweede kwart van de 15e eeuw dateren in elk geval de Lotkenstoren en de nabijgelegen (herbouwde?) stadsmuur, de Minderbroederstoren, de Berthout Loenistoren, de Groothoofdspoort en de gehele stadsmuur, Gaanderij geheten, tussen de Engelenburgerbrug en de Leuvebrug, met het rondel Engelenburg, de Ezelstoren en de St. Pontiaanstoren. Van deze is wellicht de voorloper van de Groothoofdspoort ouder.

Uit het derde kwart van de 15e eeuw kennen we de Zwijndrechtse Poort en de Toren bij de Geervlietse Tol. In de periode 1475-1500 wordt de Melistoren genoemd.

Uit het eerste kwart van de 16e eeuw kennen we de Nonnentoren en de Riedijkspoort; uit het tweede kwart de Botgenstoren, de Luchtenburgtoren, de Borsrockentoren, de Hanneken van Dordtoren, de Joppentoren, de Alaerd van Wijngaardentoren en de Blauwpoort. We vermoeden dat de Scherpeluchtoren, de Bakkerstoren, de Kalktoren en de Aerschattoren ook van vóór 1550 zullen zijn. Een scherpere datering hebben we helaas nog niet voorhanden, hoewel Lips voor een enkele toren het jaartal 1420 hanteert. Datzelfde geldt voor enkele nog ongenoemde delen van de stadsmuur. Veel hiervan gaat, vermoeden wij, terug tot de decennia rond 1375.

Uit het derde kwart van de 16e eeuw dateren zonder veel problemen de delen van de muur rond de St. Adriaanswijk. Uit het begin van de 17e eeuw de vernieuwde Spuipoort, de Vriesepoort als opvolger van de Mennebrugspoort, de vernieuwde St. Jorispoot, de vernieuwde Riedijkspoort en tenslotte ook de vernieuwde Groothoofdspoort. Deze vijf poorten hadden geen andere functie dan de voornaamheid van Dordrecht uit te stralen. Uit dezelfde periode dateren ook de verdedigingswerken tussen het Damiatebolwerk en de Blauwpoort.

Tenslotte werden in de periode 1647-1655 nog de muur langs de Hooikade met de Catrijnepoort en Annapoort aangelegd. Ook voor deze bouwsels geldt dat ze geen enkele verdedigingsfunctie meer hadden.

De periode van de bouw van de stadsmuur omspannt derhalve een periode van ongeveer 375 jaar (1284-1655). Het is een turbulente tijd geweest waarin mogelijk de decennia rond 1375 het meest cruciaal waren. Wij menen dat in die tijd aan de klassieke ommuring van de stad werd gewerkt. Deze volgde dan het tracé Leuvebrug-Suikerstraat-Boogjes-Spuiboulevard-Vest-Torenstraat-Groothoofd-Palingstraat-Kuipershaven-Knolhaven-Lange Geldersekafe-Leuvebrug. Er moeten vijf perioden zijn geweest waarin de stadsmuur aanzienlijk werd uitgebreid: de periode omstreeks het midden van de 15e eeuw (Riedijk), de periode 1540-1550 (Binnenwalevest), de periode 1567-1578 (Prinsenstraat), de periode 1608-1611 (Damiatebolwerk) en de periode 1647-1655 (Hooikade).

Afb. 55 Opgraving van de stadsmuur aan de Spuiboulevard nabij het Achterom. Duidelijk zichtbaar zijn de aanzetten van de bogen waarop de weergang aan de stadzijde rustte. Foto: A. Molendijk; coll. DAC.

5.2 Diverse fasen in de afbraak van de Dordtse stadsmuur

De stadsmuur van Dordrecht is niet in één bouwfase tot stand gekomen. Wij onderscheiden zeven bouwfases, zonder speciale aandacht toe te kennen aan eventuele subfasen waarin torens, poorten en muren werden hersteld, verbouwd, afgebroken en opnieuw opgetrokken. Zoals de muur niet in één keer tot stand kwam, zo is de muur ook niet in één keer afgebroken.

De eerste sloopperperiode vond nog in de Middeleeuwen plaats. De oudste toren van de stad, de Oude Stenen Toren, werd ook als eerste, in 1429, gesloopt. Kennelijk

werd daartoe besloten omdat er meer moest verdwijnen. Als gevolg van de aanleg van de Nieuwe Haven (1409) werd de stadsmuur tussen de Roobrug en de Engelenburgerbrug al in de periode 1429-1433 verwijderd. De vóór de muur staande torens Klockelaer en Waterstein hebben het langer volgehouden. Deze werden pas omstreeks 1560 gesloopt. In diezelfde tijd zullen ook de Pelsertoren, de oorspronkelijke Botgenspoort en de Botgenstoren verdwenen zijn. Korte tijd later verdwenen ook de Toren bij de Geervlietse Tol en de voorganger van het Melkpoortje. Een volgende afbraakperiode volgde omstreeks 1590. Toen sneuvelden de Scherpeluchtstoren, de Melistoren, de Berthout Loenistoren, de Pellentoren en de Kalktoren. Als gevolg van de zesde bouwfase, in de eerste twee decennia van de 17e eeuw, werden vele oude poorten afgebroken en vervangen door nieuwe, maar verdwenen kort daarna ook delen van de stadsmuur De Lotkens (1617), torens en een poort. Ook deze tijd is van ingrijpende betekenis geweest: Dordrecht liet toen de entree's tot de stad vernieuwen en ruimde vervolgens vele stukken 14e eeuwse muur op.

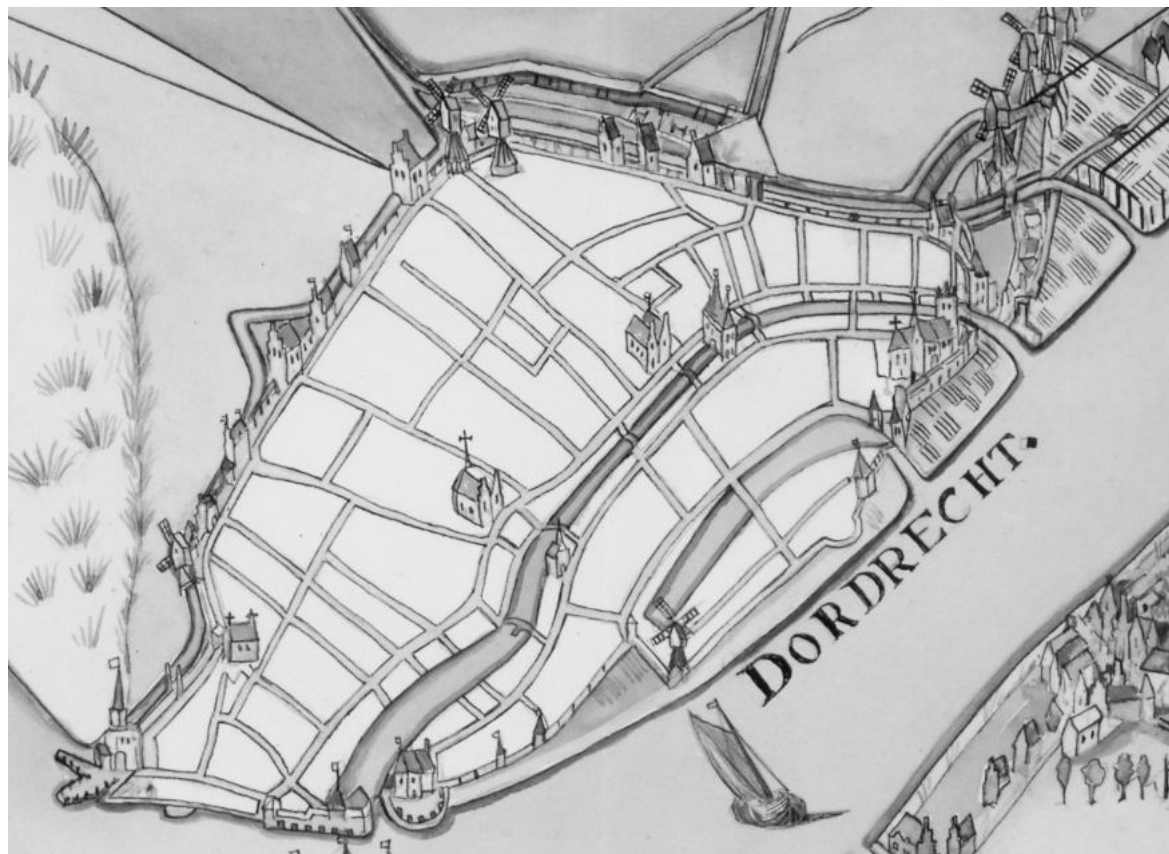
Een vijfde afbraakperiode dateert uit het jaar 1647. De muur tussen het ronddeel Engelenburg en de Leuvebrug verdween in dat jaar. In de jaren 1670-1680 verdwenen de Zwijsrechtse Poort, de stadsmuur achter de Prinsenstraat, de Hr. Adriaen Ockerstoren, de toren Luchtenburg en de oorspronkelijke Blauwpoort, kort daarna gevolgd door de stadsmuur aan de Binnenwalevest. In de 18e eeuw lijkt er weinig gebeurd te zijn met de Dordtse stadsmuur. Wellicht dat de (Oude) Vuilpoort nog kort voor het einde van de eeuw moest sneuvelen. Mogelijk is de Kleine Sluispoort tussen 1774 en 1788 ingrijpend verbouwd.

Kortom, ruim voordat de grote 19e eeuwse afbraakperiode aanbrak, was er al veel van de Dordtse stadsmuur verdwenen. De Beulstoren had al in 1816 plaatsgemaakt voor iets anders, mogelijk gelijktijdig met de Soetgenstoren en de tussenliggende stadsmuur, iets later gevolgd door de Kleine Sluispoort. De rest werd vanaf 1833 stelselmatig afgebroken. Eerst vielen de Sluispoort en de stadsmuur aan het Slikveld. Ook het Melkpoortje en de majestueuze stadspoorten moesten er nu aan geloven: de Vriesepoort met de naastgelegen Minderbroederstoren en de Riedijkspoort. De andere grote stadspoorten lagen aan minder belangrijke invalsroutes en konden het daardoor langer volhouden. Toch waren tegen het einde van de 19e eeuw het restant van de (Oude) Vuilpoort, de Spuipoort, een deel van de stadsmuur aan De Boogjes, de Nieuwe Vuilpoort, de St. Jorispoort, het restant van de Berthout Loenistoren, de Joppentoren, de Watersteinstoren en de Annapoort ook al opgeofferd. De afbraakwoede in de 19e eeuw is overigens geen typisch Dordts verschijnsel. Overal in Europa, dus ook in Nederland, waren muren, poorten en torens overbodig geworden en stonden ze in het nieuwe industriële tijdperk de uitbreiding van de stad en nieuwe verkeerscirculatiemogelijkheden in de weg. Soms speelden wel heel bijzondere motieven een rol. Zo maakte Victor de Stuers in 1871 zich boos over het verdwijnen van de Kruittoren en de Hoogbrugghespoort van Wijck bij Maastricht, bouwwerken die in zijn optiek *'noodeloos gesloopt'* waren. Hij verweet bestuurders van menige gemeente een *'gebrek aan liefde voor het behoud'* van oude stadspoorten, *'eenvoudig omdat men in een poort niets anders ziet dan een hoop metselwerk'*. En moedeloos vervolgde de eerste grote monumentenzorger van Nederland: *'en nog dagelijks zet de moker zijn ondoordacht werk voort'*. In de 20e eeuw stonden in

Dordrecht nog slechts schamele resten boven de grond, met uitzondering van de imposante Groothoofdspoort. Toch werd ook toen nog het een en ander gesloopt. In 1910 moest de imposante Blauwpoort er aan geloven en in 1918 de Nonnentoren. In de periode 1967-1972 verdwenen de laatste restanten van de stadsmuur aan De Boogjes. Het Monumentenjaar 1975 kwam voor de stadsmuur van Dordrecht te laat; deze was vrijwel geheel verdwenen. Slechts de Groothoofdspoort, het rondeel Engelenburg (zij het in zeer verbouwde staat) en de Catrijnepoort bestaan nog. Laten we er zuinig op zijn!

NB: Deze tabel dient alleen verticaal gelezen te worden, niet horizontaal. Het is namelijk niet zo dat de stadsmuur uit fase 1 (1282-1307) weer in 1429-1433 werd afgebroken. Deze periode was wel de eerste fase in de afbraak van een deel van de stadsmuur.

<i>Fase</i>	<i>Bouwperiode</i>	<i>Slooperperiode</i>
1	1282 - 1307 de eerste stadsmuur	1429 - 1433
2	1350 - 1400 de klassieke stadsmuur	1560 - 1575
3	1440 - 1471 uitbreiding Riedijk e.a.	± 1590
4	1540 - 1550 uitbreiding Nieuwe Werck	1602 - 1620
5	1567 - 1578 uitbreiding langs Prinsenstraat	1647
6	1602 - 1611 vernieuwingen stadspoorten + Damiatebolwerk	1670 - 1680
7	1640 - 1655 uitbreiding langs Hooikade	vanaf 1833

Afb. 56 Detail van de kaart van S. en C. Jansz. Indervelde, 1592, op een kopie van F. Schmidt uit 1939. Coll. SAD, GPV ZG 138.

6 De stadsmuren in de historische ontwikkeling van Dordrecht

6.1 Kort voor 1300 werden de eerste stadsversterkingen gebouwd

Van Dalen meldt in zijn boek over de geschiedenis van Dordrecht dat men ‘over den oorspronkelijken vorm der stad Dordrecht ... slecht (is) ingelicht.’ En dat is nog steeds zo. Bovendien bestaan er geen directe verwijzingen naar de bouw van de oorspronkelijke stadsmuur van Dordrecht. Ook dat vinden we bij Van Dalen. Veronderstellingen als zou de stad al aan het einde van de 12e eeuw begonnen zijn met het aanbrengen van aarden wallen missen elke grond. Het is gebaseerd op het ‘versterkte-stad’-idee van het begrip *oppidum*. Van Dalen schrijft met zoveel woorden: ‘... een versterking moet er geweest zijn; een oppidum zonder wallen, is ondenkbaar.’ Helaas voor de oud-archivaris hebben we moeten vaststellen dat een adequate vertaling van het begrip ‘oppidum’ eerder in de richting van ‘handelsnederzetting’ komt. Sporen van aarden wallen uit de beginperiode zijn tot op heden bij het archeologisch onderzoek nog niet aangetroffen. Ook de ideeën van Van Gouthoeven en Van Leeuwen als zou Dordrecht in het jaar 1230 een veste zijn geworden, zijn op niets gebaseerd. De beroemde tekst van Floris V uit 1271 en de bevestiging daarvan in 1284 hebben alleen betrekking op het graven van een stadsgracht, niet op het bouwen van stadsmuren, al willen sommigen dat er wel in zien. In de vertaling die Balen ons van de Latijnse tekst geeft, lezen we: *Dat de selve Poorteren, tot Versterkinge van hare Stad, ende Verweringe van haar-luden, mogen graven een Grachte om haar voorseide Stad ...* Toch is het niet onlogisch om langs de nog niet van stadswallen voorziene *graft van Dordrecht* (1282) muren op te trekken. In de stadsrekeningen van 1283-1287 werd nog met geen woord gerept over de bouw van stadsversterkingen, tenzij de metselwerken aan de Oude Steenen Toren het startsein waren. De (verdere) aanleg zou echter niet lang op zich hebben laten wachten, want ongeveer twintig jaar later lag die er al. Tussen 1282 (in dat jaar is er nog geen sprake van een muur, wel van een gracht) en 1307 (de oudste vermelding van een muur) zal de eerste stadsmuur van Dordrecht zijn opgetrokken. Wij denken dat Gijs Dukinc inderdaad bij de bouw van de stadsmuur betrokken is geweest en dat de bouw dus ongeveer rond het jaar 1290 zal zijn gestart.

6.2 Gedachten over de locatie van de eerste stadsmuur van Dordrecht

Waar bevond zich de stadsmuur waarvan in 1307 voor het eerst sprake is? En waar stond de muur uit 1325 in het Steegoversloot? Om deze vragen te beantwoorden, is het van belang vast stellen waar de *fossatum* / *graft* lag van 1271/1282. Een man als Van Dalen worstelde duidelijk met dit probleem. De ene keer is bij hem te lezen dat het om de Spuihaven gaat, een andere keer dat het de binnengracht was, de latere Lindengracht ter plaatse van de huidige Museumstraat, die sedert 1390 bekend stond als de *oude graft*. Sinds het archeologisch onderzoek van Sarfatij op de huidige Drievriendenhofkruising weten we dat deze laatste mogelijkheid geen optie meer is. Ja, dat zelfs die gracht eerst uit het laatste kwart van de 14e eeuw dateert. Wij zijn ervan overtuigd dat beide benaderingswijzen (Spuihaven, Lindengracht) onjuist zijn.

Wanneer we de oudste dateringen van torens, muren en poort op een rijtje zetten die, met één vroege uitzondering, alle van het begin van de 14e eeuw dateren, en ons ver-

volgens realiseren dat in die periode de ambachtsheerlijkheid van Tolloysen (bij de Sint Adriaanskapel) nog van belang bleef tot 1421, dat de ambachtsheerlijkheid van de Merwede nog tot circa 1332 existeerde en dat de Dordtse stadsmuur niet in die rechtsgebieden gebouwd kon worden, komen we al een heel eind. Sterker nog, een muur scheidde de rechtsgebieden van de heren Van der Merwede van die van de stad Dordrecht, meldt Lips. Volgens hem betrof het een muur van geringe dikte, 'hij had immers geen verdedigingsfunctie'. De latere muren ter plaatse van de stadsmuur hadden ook een geringe dikte en hadden, zeker vanaf de 17e eeuw, ook geen verdedigingsfunctie meer. Maar daaronder bevindt zich wel degelijk een zwaardere muur! Wellicht heeft Lips onbewust een deel van het tracé van de eerste stadsmuur gezien? De grens tussen de stad en de heerlijkheid liep in elk geval langs de Mariënbornstraat en de Wijngaardstraat, maar strekte zich wellicht nog verder uit over het latere Dordtse stadsgebied. Datzelfde gold ons inziens ook voor de heerlijkheid Tolloysen. De strook tussen de Wijngaardstraat en de Wijnhaven behoorde aan de graaf of aan de stad.

Kortom, het is van belang de mogelijke locatie van de *fossatum* van 1271 opnieuw vast te stellen, rekening houdend met bovenstaande opmerkingen. Hiervoor is al betoogd dat de Oude Stenen Toren (1284) de Voorstraatshaven vanuit het westen en de Ammentoren (1311) de toegang tot de Wijnhaven vanuit het noorden beschermde. We kunnen zelfs veronderstellen dat beide torens tussen 1280 en 1290 de enige versterkingen van de stad, d.w.z. de haven, waren. Tussen beide torens in bevond zich kennelijk de *fossatum*, met maar één poort, de in 1282, 1304 of 1312 genoemde voorloper van de Spui poort, de oudste stadspoort van Dordrecht. Tevens weten we dat bij het spui in 1307 ook al een muur was. Gezien het aangetroffen baksteenformaat (30 x 14 x 8 cm) zou de Pelsertoren eveneens tot deze eerste fase kunnen behoren. En mogelijk ook de Oude Roedentoren, die we helaas niet kunnen lokaliseren, maar die wel in de buurt gelegen moet hebben. Hiermee valt een deel van de stadsmuur te reconstrueren, namelijk van de Oude Stenen toren langs het oude water aan de westzijde van de Suikerstraat. Het betekent dat de Spuihaven niet in één keer is gegraven, zoals wel werd gesuggereerd, maar het lijkt erop dat het stuk langs de Suikerstraat en langs de Boogjes tot aan de Spui poort ouder is dan de rest.

Hoe het ten oosten van de Spui poort was, weten we niet zeker. In de *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (pag. 134) wordt het tracé Lange en Korte Breestraat, Steenstraat, Hofstraat, Doelstraat en Wijngaardstraat voorgesteld als de loop van de *oude graft*. Naar onze mening moet dit echter het tracé van de *fossatum/graft* van 1271/1282 zijn geweest. Op de hoek van de Wijngaardstraat en de Torenstraat eindigde dit tracé in de nabijheid van de Ammentoren. Of langs het tracé overal een muur heeft gestaan, is op dit moment niet hard te maken, maar het Vlaamse beleg van Dordrecht in 1304, waarbij de troepen, volgens Melis Stoke, *an de port* van Dordrecht stonden, doet vermoeden dat de gehele toenmalige stad wel degelijk ommuurd was. De onderzoeken van Sarfatij in de omgeving van de Wijngaardstraat hebben op het probleem van het tracé geen licht kunnen werpen. Het enige wat daaromtrent te zeggen is, is dat op de plekken waar hij gegraven heeft geen spoor van gracht of muur is aangetroffen. Wel opperde hij de mogelijkheid dat de Wijngaardstraat een kunstmatig opgeworpen dam was vanuit de Torenstraat ter openleg-

ging van het ten zuiden liggende venige achterland. Maar nogmaals, het *exacte* tracé blijft onbekend en onzeker. We zetten hier onze argumenten op een rijtje:

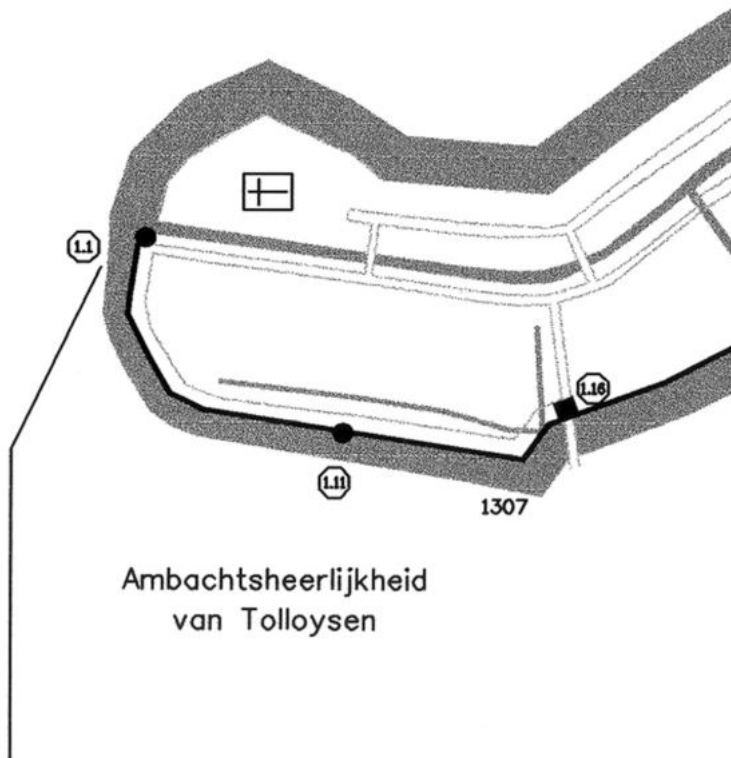
1) Er is sprake van drie grachten: de *fossatum/graft* van 1271/1282, de *oude graft* van 1390 en de *stedegracht* van 1404. De jongste is zonder twijfel de Spuihaven; de Oude Gracht kan worden gelijkgesteld met de Lindengracht; de *fossatum* volgde het hierboven geschetste tracé. Uit het archeologische onderzoek op het Statenplein in 1997 en 1998 bleek duidelijk dat de *sprant* (Dordtse benaming voor een smalle waterloop) gedateerd moet worden omstreeks 1375. Daar Sarfatij tot dezelfde conclusie was gekomen met betrekking tot de Lindengracht, moeten we ervan uitgaan dat het gehele systeem van *spranten* mét de *oude graft* omstreeks 1375 is gegraven ter ontwatering van nieuw Dordts stadsgebied. Dat houdt in dat de *oude graft* niet dezelfde kan zijn als de *fossatum*, althans voor de periode na circa 1375. Wanneer in de volgende kwart eeuw de stadsmuur gereed kwam en daarbuiten de stadsgracht werd gegraven, verkreeg de uit circa 1375 daterende gracht meteen de naam *oude graft*, om beide uit elkaar te kunnen houden.

2) Dan is daar de curieuze vermelding van *Hugheman Backiins strate*, waarvan niemand weet waar deze gelegen heeft. Toch is deze vermelding uit 1351 niet zonder betekenis, want het straatje bevond zich *over die oude graft bi der stede muren*. Op de stadsplattegronden van Jacob van Deventer komt dit straatje niet (meer) voor. De *oude graft* hier kan niet de latere Lindengracht zijn. We stelden vast dat het eigenlijk ook niet de *fossatum* van 1271 kan zijn, want de muur moet daar binnen de gracht liggen. De genoemde stadsmuur is óf een stukje dat kort tevoren was gebouwd, óf, en naar onze mening waarschijnlijker, gaat het om een muur tussen twee al lang bestaande grachten in. Deze situatie deed zich uitsluitend voor bij de Belsteeg achter de huizen aan de Boogjes. Bovendien weten we dat daar vanaf het begin van de 14e eeuw een stadsmuur aanwezig was.

3) Hoewel er nog weinig archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden ten zuiden en oosten van het hierboven geschetste tracé van de *fossatum* is toch belangrijk nieuws te melden. Er zijn namelijk legio aanwijzingen, zowel in historisch opzicht als vanuit de archeologie, dat de oude binnenstad tussen het tracé en de Spuihaven rond 1375 nog lang niet geheel bebouwd was. Zowel de ROB-onderzoeken rond de Nieuwkerk, de Heer Heymansuysstraat en de Torenstraat als die van de gemeente op het Statenplein maakten duidelijk dat dit gebied pas in de 14e eeuw bouwrijp werd gemaakt en werd opgehoogd, waarna *spranten* het gebied moesten ontwateren. De in *Dordrecht in Historisch perspectief 6* geschetste ontwikkeling gaat ons inziens op voor het gehele gebied buiten het voorgestelde tracé. Die ontwikkeling gaat er van uit dat direct ten zuiden en oosten van de Voorstraat eerst tegen het einde van de 13e eeuw werd begonnen met het aanbrengen van een ophogingspakket van circa drie meter. Pas in de 14e eeuw werd het bouwrijp maken van het klei-op-veengebied ook verder zuid- en oostwaarts aangepakt. Later in die eeuw werden hier de eerste houten huizen gebouwd en pas tegen het einde van de 14e eeuw kwamen er de eerste bakstenen gebouwen voor.

Op deze ontwikkeling wijst ook het in 1331 genoemde *ghemenen spelevelde*, een onbebouwd stuk woeste grond tussen het Steegoversloot en de heerlijkheid van de Merwede. De aanduiding van *biistervelt* in 1411 voor waarschijnlijk hetzelfde ter-

DE "PRIMITIEVE" STADSMUUR VAN Dordrecht omstreeks 1300 (hypothese)

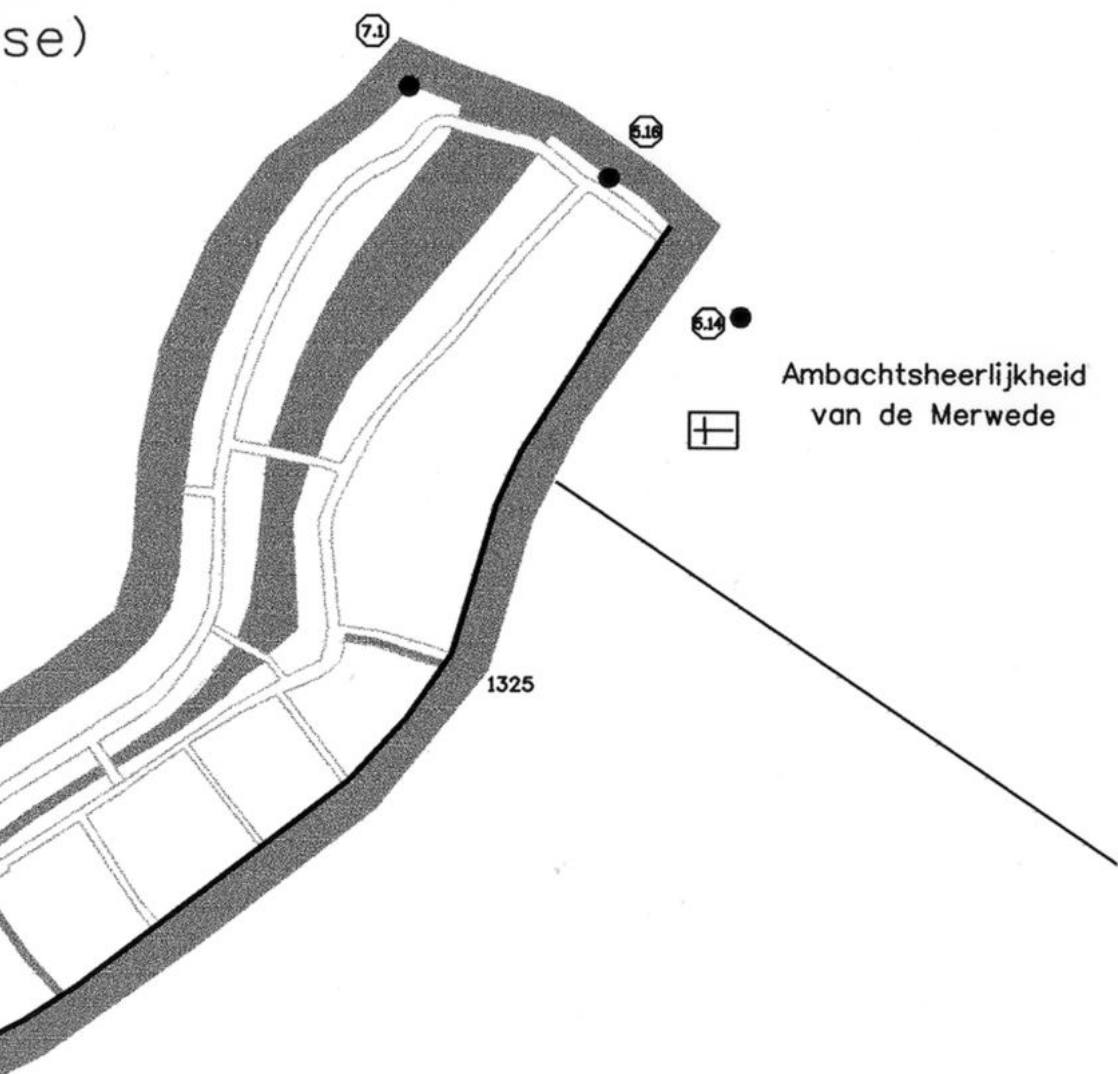

Afb.. 57

Tekening: Johan Hendriks, Jan Koonings, Joyce Prins. Copyright: Dordts Archeologisch Centrum. December 20

DORDRECHT

se)

LEGENDA

- poort
- toren
- primitieve stadsmuur
- ⊕ nummering

rein wijst nog immer op een ongebruikt, verwaarloosd stuk land, waar de schutters oefenden en doet ook niet meteen denken aan een door een stadsmuur beschermd terrein. Het Bijsterveld zou volgens Van Baarsel ter plaatse (ten oosten dus) van de Doelstraat gelegen hebben. Volgens Lips bevond het Bijsterveld zich ‘tussen het gebied van de heren van de Merwede en het gebied van de stad’. Deze vreemde constructie kan sluitend zijn als we hier het *Loberssins lant* plaatsen, dat misschien wel als *Lober sins lant* gelezen moet worden, oftewel ‘Lober zijn land’. De naam zou dan niet van 1271 zijn, maar ouder, en als zodanig bekend zijn blijven staan, ook al was het na verloop van tijd verwaarloosd. Uit de vermelding van 1271 blijkt duidelijk dat dit gebied niet van de stad was, maar dat de graaf het er voor het zeggen had. Volgens Lips strekte het *Loberssinslant* zich uit van Marienbornstraat tot Steegoversloot, maar kan ook tussen de Torenstraat en het Steegoversloot hebben gelegen, dichterbij de Voorstraat aan. De oudste vermeldingen van de straten in dit stuk dateren alle uit het einde van de 14e eeuw.

4) Een probleem vormen op het eerste gezicht de oudste vermeldingen van de diverse zijstraten van de Voorstraat uit het begin van de 14e eeuw. We dienen echter te bedenken, zoals Sarfatij voor de Heer Heymansuysstraat aantoonde, dat de oorspronkelijke straten steeds opnieuw werden verlengd totdat ze hun uiteindelijke omvang bereikten. Deze tegen het einde van de 13e eeuw aangelegde straat was in eerste instantie slechts 46 m lang! De eerste vermeldingen hebben dan ook uitsluitend betrekking op dat deel van de straat dat in die tijd aanwezig was, niet op de totale latere lengte. Zo kunnen we ook de knik in de Kolfstraat op eenvoudige wijze verklaren. Deze straat liep oorspronkelijk niet verder dan ongeveer de Hofstraat. Nadat buiten de *fossatum* met man en macht werd gewerkt om het veengebied bouwrijp te maken en op diverse plaatsen ontwateringsloten werden gegraven, konden de straten worden doorgetrokken. Het zonder meer verlengen van de Kolfstraat stuitte echter op problemen, want de ruimte tussen straat en *sprant* zou te weinig ruimte open laten voor huizenbouw. Vandaar de knik in de straat. Niet toevallig ter plaatse van het door ons geschetste tracé!

5) De afstand tussen de Voorstraat en de Oude Gracht is vrijwel overal gelijk, of het nu om het stadsgebied bij de huidige Dolhuisstraat gaat, bij de Vriesestraat of bij de Doelstraat. Het doet tevens recht aan het beeld dat de Voorstraat niet alleen de oudste straat van Dordt is, maar dat er tevens sprake is van een soort van lintbebouwing langs deze oude dijk. Nederzettingsgeograaf Steegh nam in 1976 hieromtrent een helder standpunt in: ‘een eerste omwalling liep op een afstand van 80 meter (van de haven, red.) in de volle lengte langs de oudste as.’ Hij meende bovendien dat de kern van de Groothoofdspoor nog een restant hiervan moest zijn.

6) De vermelding *in die steghe over slot tuschen ghisen dukincs hofstede ende den mure van der stede* in 1325 wordt nu ook veel eenvoudiger te plaatsen. Het huis van Gijs Dukinc zou in deze visie tussen de Voorstraat en de Doelstraat of het Hofpoortje moeten liggen. In elk geval komt dit overeen met de verwachte lintbebouwing. Bovendien wordt de veronderstelling van Van Dalen dat Dukinc omstreeks 1290 een begin gemaakt zou hebben met de bouw van de stadsmuur wel heel erg geloofwaardig. Jan van Arkel kon zich in 1296, na de gevangenneming van Floris

V, dan ook haasten naar de ‘veiligheid van Dordrecht’, zoals Melis Stoke ons in zijn *Rijmkroniek* meedeelde.

7) Het gebied rond de Nieuwkerk, het meest westelijke deel van de heerlijkheid Van de Merwede, is niet opgenomen binnen de oudste stadsmuur van Dordrecht. Precies zoals te verwachten is. Enkele vroege vermeldingen wijzen op hetzelfde, zoals ... *tuschen heren daeniels camp voirsz. ende tuschen den muer ende tuschen meus moelnaers ghaeweghe...* in 1340 en ...*also men ghaet ter nyewerkerken waerds an die lant-side bi der stede mure* uit 1354. Uit de tekst is op te maken dat men alvorens bij de Nieuwkerk aan te komen eerst de stadsmuur moest passeren. Van Baarsel meent dat de Dwarsgang, waar deze laatste tekst betrekking op heeft, gelijk gesteld moet worden met de Wijngaardstraat. Uit beide zinsneden komt duidelijk naar voren dat de muur zich bevond buiten of aan de rand van de heerlijkheid van de Merwede.

8) Tenslotte grijpen we toch nog maar eens terug op de oudste stadsrekeningen van 1283-1287. Eerder hebben we opengelaten of de hier vermelde torens woontorens of torens in de stadsmuur waren. Het antwoord daarop is nog steeds niet te geven, doordat duidelijke verwijzingen naar de ligging van de torens ontbreken. Toch kunnen we ook niet ontkennen dat het vreemd is aan de westzijde van de ‘primitieve’ stadsmuur tenminste één toren te tekenen, terwijl die vanaf de Spuiport verder naar het noordoosten niet meer voorkomen. Moeten we dan hier de toren plaatsen die *Claise den vreden* huurde in 1284/85? En past in dit traject de in 1285/86 genoemde *steen toeren* die door de Minderbroeders voor één pond per jaar werd gehuurd? Wie zal het zeggen?

Is hiermee het tracé van de eerste stadsversterking aan de Landzijde voorzichtig vastgesteld, voor het tracé aan de Poortzijde zijn veel minder gegevens voorhanden. Bij het archeologische onderzoek dat Sarfatij uitvoerde tussen de Groenmarkt en de Varkenmarkt ter hoogte van de Tolbrugstraat-Waterzijde is een kademuur aangetroffen dicht achter de huizen van de Wijnstraat. Sarfatij heeft echter tussen de Wijnstraat en deze muur geen restanten van een stadsmuur ontdekt. Wellicht stonden hier alleen palissaden?

Daarmee komen we terug op de in het begin van dit boek geuite veronderstelling dat een stadsmuur niet altijd een defensieve functie gehad behoeft te hebben. Het lijkt erop dat daar omstreeks 1300 dan ook geen sprake van is. Aan de noordwestzijde van de stad, waar de waterwegen waren, zorgden indrukwekkende torens voor de aanduiding van de stad. Aan de zuid- en oostzijde van de stad waren een gracht en een muur, tenminste één toren en een stadspoort. Aangezien dit de enige toegang van Dordrecht over land was, moest *hier* het stad-zijn worden gepresenteerd! Aan de noordwestzijde, daar waar later de Nieuwe en Wolwevershaven werden gegraven, zal de presentatie van de stad uiterst sober zijn geweest.

6.3 De klassieke stadsmuur, uitbouw van de stad in de tweede helft van de 14e eeuw

De tweede helft van de 14e eeuw wordt algemeen beschouwd als het eerste deel van de Gouden Eeuw van Dordrecht. Ook al vóór 1350 zijn er tekenen die erop wijzen dat Dordt een bloeiende stad was, als gevolg van het stapel- en Maasrecht.

Omstreeks 1350 was er sprake van *de grote en rijke stad van Dodrec*. Dordt was groothandelsmarkt, doorvoerhaven en detailhandelsmarkt en nam als zodanig een bevoorrechte positie in het graafschap Holland in. Dat daardoor de bevolking sterk groeide, ligt voor de hand. In de loop van de 14e eeuw werd de stad dan ook vergroot, met name in de richting van de Spuihaven, zoals de onderzoeken op het Statenplein en elders hebben uitgewezen. Wij zijn van mening dat in de tweede helft van de 14e eeuw de stadsmuur langs de Spuihaven tot stand is gekomen. Daarvoor hebben we eveneens een aantal aanwijzingen:

1) De vermeldingen van de Puttoxtoren (1367), een stuk stadsmuur bij de Mennebrug (1375), de Klockelaerstoren (1385) en de (Oude) Vuilpoort (1386) geven aan dat er in de tweede helft van de 14e eeuw flink werd gebouwd aan nieuwe stadsversterkingen. Ook de vroeg-15e eeuwse vermeldingen van de Mennebrugspoort (1409) en de iets latere vermelding van een stuk stadsmuur ten noorden van de (Oude) Vuilpoort (1429) doen vermoeden dat de primitieve stadsmuur geleidelijk aan werd vervangen door een nieuwe. In 1418 moeten de stadsversterkingen gereed zijn geweest, want hertog Jan IV van Brabant (of eigenlijk zijn echtgenote Jacoba van Beieren en haar aanhangers) belegerde in dat jaar tevergeefs de stad. Tegelijkertijd werden oude muren en torens opgeruimd. De Oude Stenen Toren werd in 1429 afgebroken. Met de Vuilpoort en de Mennebrugspoort kreeg de stad Dordrecht er twee nieuwe toegangen tot de stad bij.

2) Archeologische onderzoeken aan de stadsmuur bij de Spuiboulevard en in de Palingstraat, alsmede het onderzoek naar de Beulstoren wijzen op de aanleg in de tweede helft van de 14e eeuw. De bijbehorende baksteenformaten (27/25 x 13/12 x 5,8/5 cm en 23 x 11,5 x 6 cm) zijn met deze datering in overeenstemming. Van de bouw van de Botgenspoort veronderstellen wij een datering in het laatste kwart van de 14e eeuw. Misschien werd de Pelsertoren in diezelfde tijd herbouwd, getuige een tweede bouwphase met bakstenen van het formaat 26 x 11,5 x 5 cm. Tijdens archeologische onderzoeken kon tevens worden vastgesteld dat de oude stadsmuur werd opgeruimd: in de fundamenten van de Beulstoren kwamen hergebruikte stenen uit de eerste fase voor.

Aan de Poortzijde zal ook in deze periode de stadsmuur zijn verrezen, die echter maar een kort leven beschoren was. De muur langs de Nieuwe Haven werd al weer tussen 1429 en 1433 afgebroken. Toch is er iets met deze muur aan de hand. Het lijkt erop dat de Klockelaerstoren en de Watersteinstoren geen deel hebben uitgemaakt van de muur, maar er buiten stonden, met hun voeten omspoeld door het water. Of er in deze muur poorten waren, is uiterst twijfelachtig. We hebben er in elk geval geen aanwijzingen voor gevonden, met uitzondering van de twee poorten op het uiteinde, de Zagerspoort en de Groothoofdspoort. Kennelijk werd de muur tegen de stroming van het rivierwater beveiligd door houten staketsels, want een uittreksel van de Dordtse stadsrekening van 1421 meldt dat er *metten grooten waeter die staketten overal omtrent die stede wech geslegen ende gedreven waren*, waardoor de stad *grootlike onbevest* was geworden.

De oorspronkelijke *fossatum/graft* van 1271/1282 verloor als gevolg van deze stadsuitbreiding zijn functie. Deels werd de gracht dichtgeworpen, deels ook bleef de gracht als afwatering in stand, zoals te zien op de kaart van Guicciardini, die nog

een deel van de gracht op het terrein van het Augustijnenklooster toont. De grootste uitbreiding van de stad, gezien vanaf de Voorstraat, vond plaats in het verlengde van de Vissstraat. Dit om het oude begijnhof, dat al vermoedelijk in de tweede helft van de 13e eeuw gesticht was, nu ook binnen de stadsversterkingen te trekken. Zodoende doet zich hier het fenomeen van een dubbele versterking voor: het begijnhof ligt én binnen de stadsgracht én binnen haar eigen omgrachting.

6.4 Reparaties en latere stadsuitbreidingen

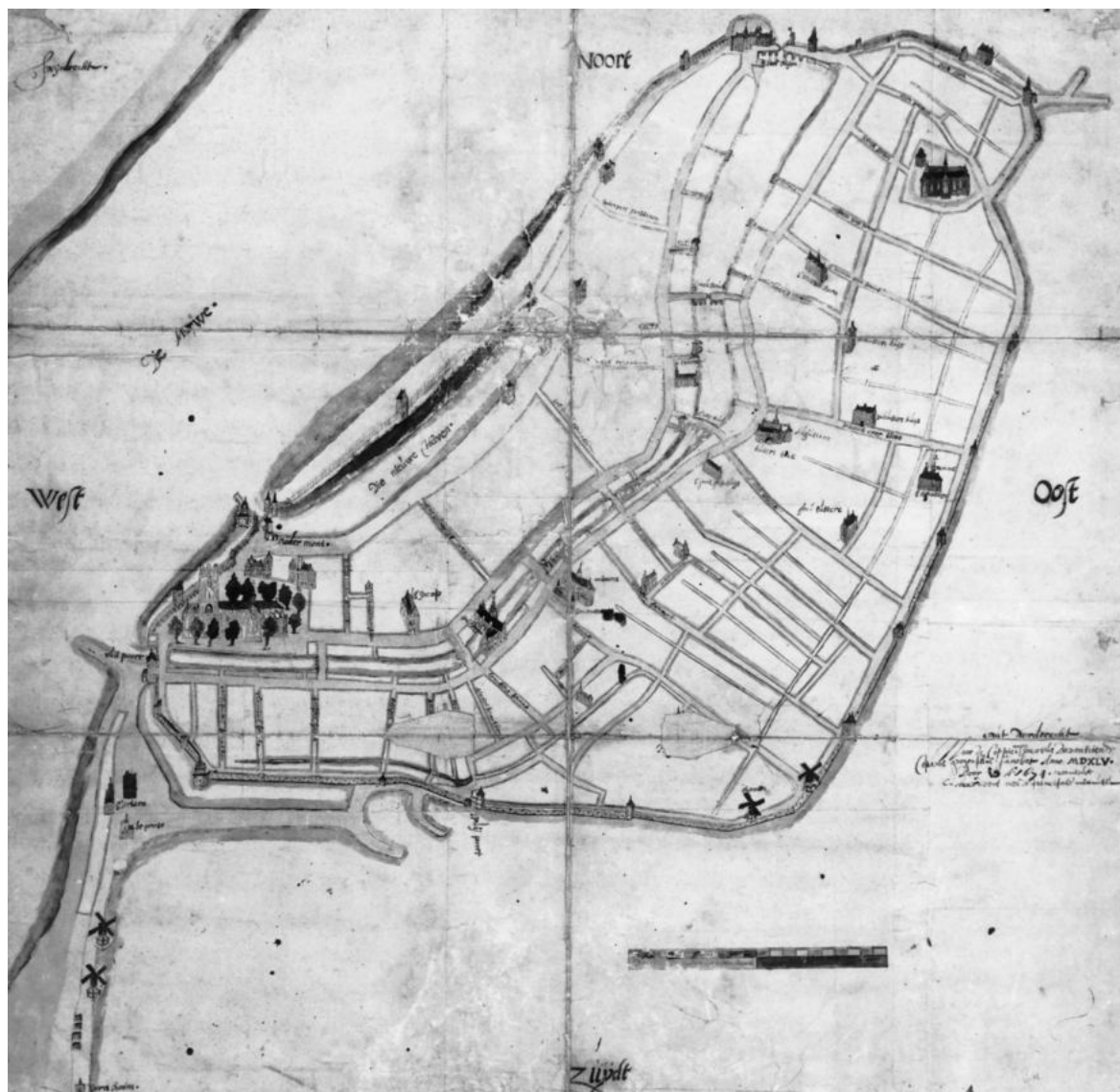
Mag de St. Elisabethsvloed niet direct van invloed zijn geweest op de rijkdom en de status van Dordrecht, indirect was dat zeker wel het geval. Kort voor het midden van de 15e eeuw werden de stadsversterkingen opgelapt en op sommige plaatsen voorzien van nieuwe torens.

De eerste vermeldingen dateren van rond 1440. Omstreeks die tijd zou de Hanneken van Dordtoren opgetrokken kunnen zijn en de voorloper van de Groothoofdspoort zijn gebouwd. Rond 1446 werd er eveneens veel gebouwd dan wel hersteld. Nadat de stadsgracht buiten de Suikerstraat in 1446 opnieuw werd uitgegraven, zal de stadsmuur aldaar eveneens opnieuw zijn opgetrokken. Datzelfde geldt voor de stadsmuur bij de Botgenstoren en aan de Spuiboulevard. In die tijd werden de Lotkenstoren en de Minderbroederstoren gebouwd. Hierbij behoren de baksteenformaten 22/21 x 10,5/10 x 5/4,5 cm, 20/19 x 10/9 x 5/4,5 cm en 18,5 x 8 x 4 cm. Korte tijd later werd de voorloper van de St. Jorispoort gebouwd, de Berthout Loenistoren en de Alaerd van Wijngaerdentoren, gevolgd door de toren bij de Geervlietse tol en de Zwijndrechtse poort.

De verbeteringen van de stadsmuur hebben derhalve vooral betrekking op de zijde langs de Spuihaven. Daar zal de invloed van de St. Elisabethsvloed het grootst zijn geweest. Toch hebben de Dordtenaren ook hier van de nood een deugd weten te maken: de enorme watermassa buiten de stad nodigde uit tot het aanleggen van steigers voor veerboten naar de overzijde van het water. Zo kwamen er veren op Oudenbosch en Geertruidenberg. Aan de noordwestzijde werden nieuwe torens aangebracht. Desondanks blijft het beeld van de stadsmuur aan deze zijde veel minder bekend dan aan de zuid- en oostkant van de stad.

De stadsmuur aan de noordwestzijde van de stad werd kort na de aanleg van de Nieuwe Haven tussen 1429 en 1433 afgebroken. Daarna zou dit deel van de stad geen stadsmuur meer kennen. Na de middeleeuwen ontstonden hier de Houttuinen. Het Nieuwe Werk werd rond 1544 van een stadsmuur en bolwerken voorzien.

Tijdens de Opstand zal het wat Dordrecht betreft na 1572 redelijk rustig zijn gebleven. Nog vóór het Twaalfjarige Bestand (1609-1621) begon de stad delen van de oude vestingmuren af te breken en deze te vervangen door nieuwere, waarbij vooral enkele grote renaissance poorten werden gebouwd. Het zijn de laatste grote daden op het gebied van de stadsversterkingen. De poortjes aan de Hooikade zijn in dit opzicht van generlei belang geweest. Het zijn de grote poorten (Spuiport, Riedijkspoort, Groothoofdspoort) die het beeld van de Dordtse stadsversterkingen in de 17e, 18e en 19e eeuw hebben gedomineerd en daardoor tevens hun middeleeuwse voorgangers in de schaduw stelden.

Afb. 58 Plattegrond van Dordrecht op de kopie uit 1674, naar een kaart van Jacob van Deventer uit 1545. Coll. SAD, GPV G 689.

7 Samenvatting en conclusies

De stedelijke identiteit van Dordrecht dateert van omstreeks 1180 en werd min of meer door graaf Floris III van Holland opgelegd. In slechts luttele jaren groeide Dordrecht uit tot een echte middeleeuwse stad met koop- en ambachtslieden en eigen bestuurders. De stad was tevens het centrum van een veel groter gebied, de Dordtse Waard. Katalysatoren in dit proces waren de natuurlijke doorbraak van de Merwede bij Zwijndrecht en de snelle reactie van de graaf om Dordrecht tot de spin-in-het-web van de grafelijke tollens te maken. Rond 1200 zal de bewoning van Dordrecht zich nog vooral geconcentreerd hebben langs de beide hoofdstraten (Voorstraat en Wijnstraat-Groenmarkt-Grotekerksbuurt). De breedte van de nederzetting bedroeg waarschijnlijk nergens meer dan circa 15 m naar het achterland. Dordrecht was geheel geconcentreerd op het water.

Het feit dat in 1200 Dordrecht *oppidum* werd genoemd, wijst op een door de graaf begunstigde handelsnederzetting met koop- en ambachtslieden. De term slaat niet op enige vorm van versterking. Die was er dan ook niet. Versterkingen komen er pas wanneer het kan en wanneer men er de noodzaak van inziet. Zo zien we het cruciale feit dat Dordrecht eerst honderd jaar nadat het stad is geworden schuchter begint met de eerste stadsmuur te bouwen.

De *stadsvrijheid* van Dordrecht (het gebied waarin het Dordtse recht gold) is gedurende een groot deel van de 13e eeuw nauwelijks gedefinieerd. Pas wanneer graaf Floris V in 1271 toestemming geeft een gracht om de stad te graven, wordt het begrip *stadsvrijheid* ook van een fysieke grens voorzien. Eerst daarna was het mogelijk dat de stad haar stad-zijn kon profileren. De Oude Stenen Toren beveiligde sedert tenminste 1284 de toegang tot de in 1282 gegraven Voorstraatshaven. Deze toren is niet te vereenzelvigen met de (Oude) Vuilpoort, al stonden ze wel dicht bij elkaar. Nog voor het einde van de 13e eeuw, omstreeks 1290, werd waarschijnlijk al begonnen met het bouwen van een muur. Het feit dat de graaf van Holland deze toren in 1290 aan de stad schonk, zou wel eens een direct gevolg kunnen zijn van de bouw van die eerste stadsmuur. Daartoe behoorde op basis van de aangetroffen fundamenteën in elk geval de Pelsertoren en mogelijk ook de Ammentoren als bewaker van de Oude Haven bij de Groote Brug. De Puttoxtoren kan niet zonder meer tot deze periode worden gerekend, al vond Van Dalen daar wel reden toe. Het zou echter goed passen in het beeld van de laat-13e eeuwse ommuring als daartoe ook deze toren behoorde. Ook de Spuipoort maakte er waarschijnlijk deel van uit en was destijds de enige landpoort. De poort kan bij het beleg van 1304 zo zwaar beschadigd zijn geraakt dat deze in 1312 terecht werd aangeduid als de nieuwe poort. De oudste stadsmuur is opgetrokken met bakstenen van het formaat 30 x 14 x 8 cm. De eerste stadsmuur omgaf slechts een deel van de latere stad, langs de *fossatum*, die naar onze mening het tracé Spuihaven, Breestraat, Steenstraat, Hofstraat, Wijngaardstraat heeft gehad. Het staat als een paal boven water dat de gebieden van Tolloysen en de Merwede omstreeks 1300 niet door de Dordtse stadsmuur omgeven konden zijn.

Het tracé van de oudste stadsmuur is nog niet goed bekend. Een deel van de muur bij de Spuipoort en het Steegoversloot zijn genoemd. Aan de Landzijde stonden

tenminste ook enkele torens. Hoe het aan de Poortzijde was, is onbekend. Wellicht was daar in eerste instantie nog helemaal geen muur. Of de eerste stadsmuur vooral een versterkingskarakter zal hebben gehad, valt te betwijfelen. Of het vooral de status van het stad-zijn uitstraalde echter eveneens. Feit is dat hij de Vlamingen in 1304 buiten hield.

In de tweede helft van de 14e eeuw, waarschijnlijk omstreeks 1375, kwam de echte stadsmuur tot stand. We hebben hem de 'klassieke stadsmuur' van Dordrecht genoemd, omdat de stad toen pas haar uiteindelijke omvang heeft gekregen, midden in haar grote bloeiperiode. Deze muur was 2750 m lang en zal circa 4 m hoog zijn geweest. Op basis van afbeeldingen en op grond van archeologisch onderzoek is bewezen dat het een stadsmuur met een weergang op bogen betrof. Deze stadsmuur is opgetrokken met bakstenen van het formaat ($\pm$) 26 x 13/12 x 6/5 cm en 23/22 x 11,5/10 x 6/5 cm. Het moeten drukke tijden zijn geweest, zo aan het begin van de Gouden Eeuw van Dordrecht, want niet alleen de stadsmuur werd gebouwd, maar ook de *spranten* werden gegraven, alsmede de gracht die al dit water moest afvoeren, de binnengracht of Lindengracht, de huidige Museumstraat. Dordrecht was nog lang niet volgebouwd, maar de ruimte die nu verschaft werd, bood met name kloosters de gelegenheid er zich te vestigen. Binnen de nieuwe stadsmuur werd nu ook het Bagijnhof opgenomen. Overigens zou nog lange tijd de ruimte tussen de oude kern en de klassieke stadsmuur dunbevolkt blijven. Bij het archeologische onderzoek op het Statenplein in 1997 werd duidelijk dat in dezelfde tijd de leerlooiers naar de nieuwe rand van de stad werden verplaatst, zulks om zoveel mogelijk stankoverlast te voorkomen.

Kort voor het midden van de 15e eeuw werd de als gevolg van de St. Elisabethsvloed (1421) beschadigde stadsmuur hersteld en herbouwd met bakstenen van ($\pm$) 20 x 10 x 5 cm. De uitbouw van de stadsmuur rond de Prinsenstraat vond plaats tussen circa 1570 en 1578. De bakstenen die hierbij werden gebruikt, hadden de afmetingen ($\pm$) 18 x 9 x 4,5 cm.

Aan het begin van de 17e eeuw, in een tijd dat stadspoorten als versterkingen al lang hadden afgedaan, begon de stad met het vervangen van een aantal poorten en het vernieuwen van stukken stadsmuur. De poorten die eind 16e eeuw waren gebouwd, hadden dan ook niet bepaald een krijgshaftig voorkomen (Nieuwe Vuilpoort, Sluispoort). Hoe de oude poorten er uitzagen, is niet goed bekend. Ze werden echter, onder leiding van stadsbouwmeester Hendrik Gillesz. Stierman, vervangen door majestueuze renaissance poorten die geen ander doel hadden dan de status van de stad uit te dragen. De Spuipoort (1609) en de Groothoofdspoort (1617) zijn hier de bekende voorbeelden van. Maar ook kleinere poorten als de Vriesespoort (1604), de St. Jorispoort (1605), het Melkpoortje (1617) en de Riedijkspoort (1639) droegen bij aan de gewenste beeldvorming. In deze tijd zijn delen van de stadsmuur vernieuwd. Uit het onderzoek aan de Spuiboulevard (1998) blijkt dat toen de veldzijde van de muur werd voorzien van opvallende grote brokken kalksteen. Het gebruik hiervan moet eveneens tot doel hebben gehad om te imponeren. Hangen deze veranderingen samen met de aanleg van de Wolwevershaven, toch ook een symbool van voortdurende bloei van de handel over het water?

Het idee van oud-archivaris Jensma, als zou Dordrecht oorspronkelijk uit een aantal kernen hebben bestaan (de grafelijke nederzetting aan de noordwestzijde van de Wijnstraat, een burgerlijke nederzetting van handwerkslieden ten westen van de Visstraat, een koopliedennederzetting rond de Groenmarkt en de Grote Kerk op een leeg terrein) mag ons inziens worden verlaten. Het ‘blok-patroon’ van Jensma wensen wij in te ruilen voor een ‘kabel-patroon’ met diverse omhulsels. Hoe de situatie in de 12e eeuw was, is nog ongewis, maar omstreeks 1200 was er een duidelijke nederzetting op de oeverwallen aan beide zijden van het water. Deze nederzetting breidde zich steeds verder naar achteren uit, zowel in zuidoostelijke richting (Landzijde) als in noordwestelijke richting (Poortzijde), eerst tot de *fossatum* van 1271, totdat omstreeks 1390 de uiteindelijke omvang van de Dordtse binnenstad werd bereikt. Een soortgelijke ontwikkeling werd ook al door Beyerman en Künzel voorzien.

Op de vraag *waarom* de Dordtenaren hun eerste stadsmuur bouwden, kunnen we kort zijn. Meteen nadat de inwoners van de stad de mogelijkheid kregen hun stad van een gracht te voorzien, deden ze dat, waarschijnlijk korte tijd later gevolgd door een muur, die mogelijk alleen aan de Landzijde werd opgetrokken. Een militair-defensieve functie is om deze redenen moeilijk hard te maken, een symbolische biedt meer kans. Eindelijk stond de graaf van Holland het toe het eigen stad-zijn uit te drukken. Het stapelrecht van 1299 is de volgende stap op weg naar de volwassenheid van de stad, die dan ook ras volgde, want de muur uit de tweede helft van de 14e eeuw is opnieuw een statussymbool. Dordrecht bevond zich in zijn Gouden Eeuw, had een oplossing gevonden voor de enorme aantrekkingskracht voor kooplieden, handelaren, handwerkers en al het andere volk dat op de stad afkwam toen het goed ging en toonde trots dat het de eerste stad van Holland was! Diezelfde functie hadden de nieuwe poorten uit het begin van de 17e eeuw.

Het is triest vast te moeten stellen dat met de ondergang van Dordrecht en de achterstand die het opliep in de 19e eeuw, ook het symbool van de oeroude macht en rijkdom bijna volledig verdween.

Literatuur:

- Ach lieve tijd. 800 jaar Dordrecht en de Dordtenaren* (Zwolle 1985).
- M. Balen, *Beschrijvinghe der stad Dordrecht* (Dordrecht 1677).
- M. van Baarsel, *Van Aardappelmarkt tot Zwijsdrecht Veerhoofd. De straatnamen van de historische binnenstad van Dordrecht* (Hilversum 1992).
- W. v/d Berg, 'De restauratiewerkzaamheden aan de Groothoofdspoort te Dordrecht, uitgevoerd in de jaren 1969-1975'. In: *Jaarverslag Oud-Dordrecht 1976* (Dordrecht 1977), 3-30.
- J. van Beverwijck, *'t Begin van Hollant in Dordrecht* (Dordrecht 1640).
- J.J. Beyerman, *De historische schoonheid van Dordrecht* (Amsterdam 1943 en 1947). Heem-schutserie Deel 24.
- J.W.J. Burgers, *De Rijkskroniek van Holland en zijn auteurs* (Hilversum 1999).
- J.W.J. Burgers & E.C. Dijkhof, *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, 1283-1287* (Hilversum 1995).
- M.O.H. Carver, *Arguments in stone. Archaeological research and the European town in the first millennium* (Oxford 1993).
- J.L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 2 delen (Schiedam 1987; 1933)
- E.J. Demoed, 'Stadspoorten'. In: *Nederlands Historiën* 22 (1988) 1, 19-26.
- E. Ennen, *De Europese stad in de middeleeuwen* (Haarlem 1978).
- W.A. van Es, J.M. Poldermans, H. Sarfatij & J. Sparreboom, *Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland* (Amersfoort/'s-Gravenhage 1982).
- C. van der Esch, 'Reaktie op het artikel Opgraving aan de Vest in 1987'. In: *Grondig Bekeken* 11 (1996) 1, 39-40.
- M. Groos & C. Lugtenburg, 'Opgraving aan de Vest in 1987'. In: *Grondig Bekeken* 10 (1995) 3, 2-8.
- M. Groos & C. Lugtenburg, 'Een stukje stadsmuur I. Opgraving aan de Vest 1989'. In: *Grondig Bekeken* 13 (1998) 2, 16-22.
- E. Havers, 'De Dordtse ruimte: veranderend beeld van stad en omgeving'. In: W. Frijhoff, H. Nusteling & M. Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum/Dordrecht 1998), 38-71.
- J.P.C.A. Hendriks, 'Dussen en Heeraartswaarde, 1100-1421. Een bronnenuitgave'. In: *Historische Reeks Land van Heusden en Altena 1* (Heusden 1990), 1-53.
- J.P.C.A. Hendriks, 'De middeleeuwse stad Oisterwijk in het hertogdom Brabant: een nederzetting zonder stedelingen'. In: *De Kleine Meierij* 43 (1992) 3, 59-71.
- J.P.C.A. Hendriks, 'Een stad zonder stedelingen: het middeleeuwse Oisterwijk in het hertogdom Brabant'. In: *Congrès de Liège. 4e congrès de l'association des cercles francophones d'histoire et d'archéologie de Belgique. Actes II* (Liège 1994), 421-441.
- J.P.C.A. Hendriks, 'The harbour of Dordrecht. Aspects of narrowing the harbour between the 14th and the 20th century'. In: G. de Boe & F. Verhaeghe (eds.), *Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference, Volume 8 Travel technology & organisation in medieval Europe* (Zellik 1997), 117-134.
- J. Hendriks, 'Waar woonden de heren Van der Merwede?'. In: *Dordrecht in Historisch Perspectief* 6 (2000), 6-7.
- J. van Herwaarden, D. de Boer, F. van Kan & G. Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996).
- H. Hundertmark, 'De 'primitieve' stadsmuur. De eerste stenen ommuring van de stad 's-Hertogenbosch'. In: H. Willems, G. v. Tussenbroek, R. Gruben & R. Gludemans (red.), *De onderste steen boven. 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2000), 104-113.
- H. Jankuhn, 'The interdisciplinary approach to the study of the early history of medieval towns'. In: H.B. Clarke & A. Simms (eds.), *The comparative history of urban origins in non-Roman Europe*. Part 1. BAR International Series 255 (i), 1985, 15-42.

- H. Janse, m.m.v. Th. van Straalen, *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de lage landen* (Zaltbommel 1974).
- H.P.H. Jansen, 'Handel en nijverheid, 1000-1300'. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden. Deel 2* (Haarlem/Bussum 1982), 148-186.
- H.P.H. Jansen, 'Holland, Zeeland en het Sticht, 1100-1433'. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden. Deel 2* (Haarlem/Bussum 1982), 282-323.
- H.L. Janssen, 'De oudste stadsommuring'. In: H.L. Janssen (red.), *Van bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983), 64-73.
- Th.W. Jensma, 'Beknopt overzicht van de historische ontwikkeling van de Dordtse binnenstad, 1150-1925'. In: *Kwartaal & Teken*, 17 (1991) 4, 3-11.
- F. Jorissen, 'Over het ontstaan van Dordrecht'. In: *Jaarverslag 1963 van de vereniging Oud Dordrecht* (Dordrecht 1964), 5-14.
- R. Jutten, 'Dordrecht, stadsmuur Vest'. In: *Grondig Bekeken* 4 (1989) 3, 6-7.
- A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. I Eind van de 7e eeuw tot 1222* ('s-Gravenhage 1970).
- J. Koonings, 'Een stukje stadsmuur II. Kijkoperatie Spuiboulevard 1997'. In: *Grondig Bekeken* 15 (1998) 2, 23-28.
- J. Koonings, 'De stadsmuur van Dordrecht'. Artikelenreeks in *De Stem van Dordt*, 1999-2000.
- R.E. Künzel, *De topografische ontwikkeling van Dordrecht, 12e-16e eeuw* (manuscript, Dordrecht 1967).
- C.J.P. Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 2 delen (Zaltbommel 1974).
- A. Loosjes, 'Dordrechts stadspoorten'. In: *Buiten* 15 (1921), z.p.
- D. Nicholas, *Stad en platteland in de middeleeuwen* (Bussum 1971).
- N.N., 'Stads- en waterpoorten'. In: *Mededelingenblad Vereniging Oud-Dordrecht*, 2 (1984) 3, 2-4; 3 (1985) 1+2, 2-5; 3 (1985) 3, 4-6; 4 (1986) 1, 5-6; 4 (1986) 2, 8-9; 4 (1986) 3, 4-6.
- H. Pirenne, *Medieval cities. Their origine and the revival of trade* (New Jersey 1925).
- R. Rutte, 'Stedenpolitiek en stadsplanning door Hendrik I van Brabant, 1184-1235'. In: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 16 ('s-Hertogenbosch 2000), 9-32.
- H. Sarfatij, 'Dordrecht'. In: *Nieuwsbulletin KNOB* 1971, 56-58.
- H. Sarfatij, 'Dordrecht'. In: *Jaarverslag ROB* 1971, 29-30.
- H. Sarfatij, 'Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1975, 1977, 1978'. In: *Holland* 8 (1976), 270-276; 10 (1978), 306-307; 11 (1979), 329-331.
- H. Sarfatij, 'Dordrecht, van streekdorp tot eerste stad van Holland'. In: H. Sarfatij (red.), *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland* (Amsterdam 1990), 102-111.
- H. Sarfatij, 'Hollands eerste stad in archeologisch perspectief: Dordrecht in de tweede helft van de dertiende eeuw'. In: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke, H. Sarfatij (red.), *Wi Florens ... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13de eeuw* (Utrecht 1996), 108-125.
- H. Schledermann, 'The idea of the town: typology, definitions and approaches to the study of medieval towns in Northern Europe'. In: *World Archaeology* 2 (1970), 115-127.
- R. Serrée, *Amsterdam ommuurd. Het raadsel van de middeleeuwse stadsmuur, 1481-1601* (Abcoude 1999).
- A. Steegh, *Kleine monumentenatlas van Nederland. 666 nederzettingen in kaart* (Zutphen 1976).
- W. Wissing, 'Het rondeel Engelenburg'. In: *Jaarverslag Oud-Dordrecht 1975* (Dordrecht 1976), 3-19.
- W. van Wijk, 'Wat de kaart verhuult en onthult'. In: *Dordt in de kaart gekeken* (Zwolle/Dordrecht 1995), 9-35.
- B. Zijlmans, *Geertruidenberg. Hollands oudste stad* (Raamsdonksveer 1989).

Samenvattende tabel

T = Toren; P = Poort

Nr	T/P	Naam	Fase	Bouw	Oudste vermelding	Afbraak
1.1	T1	De Oude Stenen Toren	1	Vóór 1284 (1282-1284?)	1284	1429
1.2	P1	De (Oude) Vuilpoort	2	Voor 1386	1386	Voor 1804; 1895
1.3		Stadsmuur De Lotkens	2?	1350-1400?	1545	1617
1.4	T2	Toren zonder naam	2?	1350-1400?	1558	1617
1.5		Stadsmuur De Lotkens	2?	1350-1400?	1545	1617
1.6	T3	Mr. Jan Adriaenstoren	2?	1350-1400?	1545	1619
1.7		Stadsmuur De Lotkens	2?	1350-1400?	1545	1617
1.8	T4	Lotkenstoren	3	Vóór 1446	1446	1620
1.9	P2	Zwijndrechtse Poort	3	Voor 1471	1471	Voor 1670
1.10		Stadsmuur De Boogjes	2?	1350-1400?	1545	1868
1.11	T5	Pelsertoren	1?	1300-1325?	1545	Vóór 1586
1.12		Stadsmuur De Boogjes	2?	1350-1400?	1545	1969
1.13	P3	Botgenspoort	2	± 1375	1429	1544 en 1967
1.14	T6	Botgenstoren	2?	1350-1400?	1545	1586
1.15		Stadsmuur De Boogjes	1	Voor 1307	1307	1967
1.16	P4	Spuipoort	1	(1282?) en 1609	1312	1609 en 1870
2.1	P5	De Nieuwe Vuilpoort	5	Voor 1567, 1578 en 1598	1567	1598 en 1864
2.2		Stadsmuur Prinsenstraat	5	Voor 1567	1567	1676
2.3	P6	Sluispoort	6	Voor 1618	1650	1833
2.4		Stadsmuur Slikveld	5	Voor 1567	1567	1833
3.1		Stadsmuur Spuiboulevard	2?	1350-1400?	1545	?
3.2	T7	Hr. Adriaen Ockerstoren	2?	1350-1400?	1545	1672
3.3		Stadsmuur Spuiboulevard	2?	1350-1400?	1545	?
3.4	T8	Soetgenstoren	2?	1350-1400?	1502	1800-1849
3.5		Stadsmuur Spuiboulevard	2	1350-1400	1545	Na 1799
3.6	T9	Beulstoren	2	1350-1400	1545	1816
3.7		Stadsmuur Vest	2	Voor 1375	1375	?
3.8	P7	Mennebrugspoort; Vriesespoort	2 en 6	Vóór 1409; 1604	1409; 1620	1604; 1833
4.1	T10	Minderbroederstoren	3	1446	1446	1833
4.2		Stadsmuur Vest	2?	1350-1400?	1545	?
4.3	T11	Toren Luchtenburg	2?	1350-1400?	1545	Na 1677
4.4		Stadsmuur Vest	2?	1350-1400?	1545	?
4.5	T12	Nonnentoren	3	Voor 1504	1504	1918

Nr	T/P	Naam	Fase	Bouw	Oudste vermelding	Afbraak
4.6		Stadsmuur Vest	1 en 2	Vóór 1325	1325	?
4.7	P8	St. Jorispoort	2 en 6	Vóór 1421 en 1605	1450 en 1553	1597 en 1866
5.1		Stadsmuur	2?	1350-1400?	1485	?
5.2	T13	Scherpeluchttoren	2?	1350-1400?	1545	± 1590
5.3		Stadsmuur	2?	1350-1400?	?	?
5.4	T14	Borsrockentoren	2, 3 of 4	Voor 1545	1545	1609
5.5		Stadsmuur	2?	1350-1400?	?	?
5.6	T15	Toren zonder naam	2?	1350-1400?	1558	?
5.7		Stadsmuur	2?	1350-1400?	1558	?
5.8	P9	Kleine Sluispoort	7	1640	1646	1774-1788 en 1833
5.9		Stadsmuur	2?	1350-1400?	1545	?
5.10	T16	Toren aan de Snellesluis	2?	1350-1400?	1558	?
5.11		Stadsmuur	2?	?	1545	?
5.12	T17	Melistoren	2 of 3	Voor 1490	1490	16e eeuw
5.13		Stadsmuur	2?	1350-1400?	1450	?
5.14	T18	Pellentoren	1?	Voor 1350	1485	± 1590?
5.15		Stadsmuur	2?	1350-1400?	?	?
5.16	T19	Ammentoren	1	Voor 1311	1311	1616-1620
5.17		Stadsmuur	2?	1350-1400?	?	?
5.18	T20	Hanneken van Dordttoren	2?	1350-1400?	1545	1617
5.19		Stadsmuur	2?	1350-1400?	?	Voor 1645
5.20	P10	Groothoofdspoort	2?	1350-1400?	1496	bestaat nog
6.1		Stadsmuur	3	± 1450	1450	1902
6.2	T21	Berthoutloenistoren	3	Voor 1450	1450	Voor 1590 en 1893
6.3		Stadsmuur	2?	± 1450	1545	1833?
6.4	P11	Riedijkspoort	3 en 6	Voor 1501	1501	1579 en 1833
6.5		Stadsmuur	3	± 1450	1545	1833?
6.6	T22	Toren bij de Geervlietse Tol	3	± 1450	1545	Voor 1567
6.7	P12	Hoefijzerpoortje	5?	Eind 16e eeuw	1641	1833
6.8		Stadsmuur	3	± 1450	1558	1833?
6.9	P13	Melkpoortje	2 en 6	Voor 1424 en 1616	1424	1565, 1615 en 1833
6.10		Stadsmuur	3	1545-1558	1558	1833?
7.1	T23	Puttoxtoren	1	Voor 1367	1367	1607
7.2		Stadsmuur Palingstraat	2	1350-1400	1545	?
7.3	T24	Joppentoren	2?	1350-1400?	1545	1851

Nr	T/P	Naam	Fase	Bouw	Oudste vermelding	Afbraak
7.4		Stadsmuur Kuipershaven	2?	1417	1545	?
7.5	T25	Alaerd van Wijngaerdentoren	2?	1350-1400?	1545	?
7.6		Stadsmuur Kuipershaven	2?	1350-1400?	?	?
7.7	T26	Bakkerstoren	2 of 3	Voor 1545	1545	?
7.8		Stadsmuur	2	1350-1400	1545	1429-1433
7.9	T27	Klockelaerstoren	2	1350-1385	1385	Voor 1558
7.10		Stadsmuur Knolhaven	2?	1350-1400?	1429	1429-1433
7.11	T28	Watersteinstoren	2?	1350-1400?	1409	1560 en 1858
7.12	P14	Zagerspoort	2?	1350-1400?	1545	1647?
8.1	T29	Rondeel Engelenburg	3	1429	1429	bestaat deels nog
8.2		Stadsmuur Gaanderij	3	1429	1429	1647
8.3	T30	Ezelstoren	3	1429	1429	1647
8.4		Stadsmuur Gaanderij	3	1429	1429	1647
8.5	T31	St. Pontiaanstoren	3	1429	1429	1647
8.6		Stadsmuur Gaanderij	3	1429	1429	1647
9.1		Damiatebolwerk	6	1609	1609	?
9.2		Stadsmuur Wolwevershaven	6	?	?	1699
9.3		Stadsmuur Binnenwalevest	4	1544	1558	1699
9.4	T32	Kalktoren	3 of 4	Begin 15e eeuw	1312 (?)	1587
9.5	P15	Blauwpoort	4	1544	1545	1670 en 1910
10.1		Stadsmuur Hooikade	7	1652	?	?
10.2	P16	Catrijnepoort	7	1652	1655	bestaat nog
10.3		Stadsmuur Hooikade	7	1647-1655	?	?
10.4	P17	Annapoort	7	1652	1677	1869